

प्रकरण सहावे

मराठी कथात्मक साहित्यातील माणदेशाच्या चित्रणाची अभिव्यक्ती

अ.क्र.	तपशील	पृष्ठांक
६.१.	प्रास्ताविक	३३६ ते ३३६
६.२.	मराठी कथेतील माणदेशाच्या चित्रणाची अभिव्यक्ती	३३६ ते ३८६
६.३.	मराठी कादंबरीतील माणदेशाच्या चित्रणाची अभिव्यक्ती	३८६ ते ४१९
६.४.	समारोप	४१९ ते ४२१
६.५.	संदर्भ व टीपा	४२२ ते ४२३

प्रकरण सहावे

मराठी कथात्मक साहित्यातील माणदेशाच्या चित्रणाची अभिव्यक्ती

६.१. प्रास्ताविक :

प्रस्तुत सहाव्या प्रकरणामध्ये आपण 'मराठी कथात्मक साहित्यातील माणदेशाच्या चित्रणाची अभिव्यक्ती'चा विचार करणार आहोत. ह्या आधीच्या चौथ्या आणि पाचव्या प्रकरणामध्ये आपण अनुक्रमे मराठी कथेतील आणि कादंबरीतील माणदेशाच्या चित्रणाचा अभ्यास आशयाच्या अंगाने केला आहे. आता ह्या सहाव्या प्रकरणामध्ये आपण प्रामुख्याने अभिव्यक्तीच्या अंगाने विचार करणार आहोत. माणदेशाचे चित्रण करण्यासाठी वापरलेली माणदेशी बोलीभाषा, तिच्यातील वास्तवाचा, तिची कलात्मकता, जिवंतपणा तसेच माणदेशी शब्द, वाक्प्रचार, म्हणी हे भाषिक विशेष ह्या बाबींवर आपण प्रकाश टाकणार आहोत. ह्यासाठी कथा आणि कादंबरी हे दोन स्वतंत्र विभाग करणार आहोत.

६.२. मराठी कथेतील माणदेशाच्या चित्रणाची अभिव्यक्ती :

मराठी कथेतील माणदेशाच्या चित्रणातून दुष्काळ, भूक, दैववाद, अंधश्रद्धा, नियतीशरणाता ह्यांचे दर्शन घडते. माणदेश हा सतत निसर्गाची अवकृपा असणारा प्रदेश म्हणून ओळखला जातो. दुष्काळ, भुकेचा प्रश्न, अंधश्रद्धा, दैववाद, हे तसे सर्व महाराष्ट्रात कमी अधिक प्रमाणात दिसतेच. त्यामुळे भाषिक अंगाने ह्या चित्रणाचा वेगळेपणा तपासावा लागतो. त्यातून काव्यात्मकता, नाट्यात्मकता, कलात्मकता, वास्तवता ह्या गोष्टी ठळकपणाने पुढे येतात. तसेच मराठी कथेतील माणदेशाच्या चित्रणासाठी सुमारे दोनशेऐंशी (२८०) माणदेशी शब्द आलेले आढळतात. त्यामुळे ह्या चित्रणाला प्रादेशिकता व जिवंतपणा प्राप्त होतो. भाषा म्हणजे साहित्य कृतीतील आशयाचा एक अपरिहार्य असा अविष्कार असतो. भाषा हा एक सामुहिक आविष्कार असल्यामुळे त्यातून तेथील परिसर, देवदेवता, संस्कृती, माणसाची ठेवण प्रकट होते. ग्रामीण कथेचा जिवंतपणा तिच्या बोलीवर अवलंबून असतो. कारण बोलीच्या वापरातूनच अनुभव परिणामकारकतेने प्रकट होतो. खेड्यातील समाजमानस बोलीतून व्यक्त होत असते. म्हणून ग्रामीण कथाकारांनी बोलीचा वापर अभिव्यक्तीचे प्रभावी माध्यम म्हणून केलेला दिसतो.

बोलीच्या वापराबरोबरच त्या त्या कथाकाराच्या शैलीचेही काही विशेष असतात. उदा. कृती साकार करणाऱ्या भाषेचा वापर, शब्द, नादानुकारी शब्द, प्रतिमांची निर्मिती करण्याचे सामर्थ्य हे ग्रामीण कथाकारांच्या लेखनाचे विशेष असतात. ह्यासंदर्भात चंद्रकांत पाटील म्हणतात, “शैली ही संहितेतील आशयाला सौंदर्यमूल्य देण्यासाठी समाजातील प्रमाणभाषेतून केलेली निवड असते. म्हणूनच शैलीचं स्वरूप आशयानुरूप बदलत जाणारं आणि प्रवाही असतं.”^१

६.२.१. माणदेशाचे चित्रण करणाऱ्या मराठी कथेतील निवेदन : ...

निवेदन हे कथेचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य असते. परिणामकारक निवेदनामुळे कथेला गती प्राप्त होते. एकाच साहित्यकृतीत निवेदनाचे स्वरूप एकच आढळेल, असे नसते. निवेदनातूनच कथानक, व्यक्तिरेखा, वातावरण ह्यांची निर्मिती माणदेशी कथेत झाल्याचे दिसते. निवेदनामुळे कथेला जिवंतपणा प्राप्त होतो. समाजचित्रण, स्वभावचित्रण हे सर्व माणदेशाचे चित्रण करणाऱ्या मराठी कथेत निवेदनामुळे घडते. कथेच्या निवेदनाचे स्वरूप प्रथमपुरुषी किंवा तृतीयपुरुषी असू शकते. कथाकार हा कथेतून स्वतःचे वा इतरांचे अनुभवकथन करीत असतो. ह्यासंदर्भात सुधा जोशी म्हणतात, “कथाकार कथेत निवेदकाच्या दृष्टिकोनातून विशिष्ट अनुभवकथन करीत असतो. निवेदक घटनाप्रसंगांचे, पात्रांच्या कृतीचे, वातावरणादी अन्य तपशिलांचे निवेदन करीत असतो, हे निवेदन म्हणजे अर्थात केवळ जंत्री नसते. या घटनाप्रसंगांची, पात्रांच्या कृतीची, अन्य तपशिलांची कथेत अर्थपूर्ण रीतीने गुंफण केलेली असते. या गुंफणीमागे एखादे विशिष्ट संघटनतत्त्व अंतर्भूत असते. त्यातूनच कथानकाला विशिष्टरूप लाभत असते. या कथानकातून कथेत अनुभवार्थ साकारला जातो.”^२ म्हणजेच कथेच्या निवेदनात निवेदक घटनाप्रसंगांची गुंफण करताना ग्रामीण किंवा नागर भाषेची मदत घेताना दिसतो.

● ग. दि. माडगूळकरांच्या कथेतील निवेदन :

ग. दि. माडगूळकरांची कथा ही माणसांमध्ये रमताना दिसते. वेगवेगळ्या सामाजिक स्तरांचे माणसांशी असणारे संबंध गदिमा आत्मीयतेने प्रकट करतात. त्यातूनच त्यांच्या कथेत घरगुती जिव्हाळा पसरलेला दिसतो. माणूस जन्मतः काही विकार, भावना आपल्या बरोबर घेऊन येतो. त्यातूनच माडगूळकरांच्या कथेत मांगल्याची पूजा होताना दिसते. संस्काराची श्रीमंती हीच माणसाची खरी श्रीमंती असते, ह्या श्रद्धेने ते लेखन करतात. सहज व ओघवती

भाषा, प्रसंग व घटना ठळकपणे मांडण्याची पद्धत, रसाळ निवेदन ह्या गुणांमुळे गदिमांची कथा खास त्यांचीच कथा वाटते.

गदिमांच्या अनेक कथांचा प्रारंभ प्रथमपुरुषी एकवचनाने होतो. त्यातून गदिमा आपल्या पूर्वजीवनाचा धागा गुंफू लागतात. 'चालणारी गोष्ट' ('बांधावरच्या बाभळी' - १९६३) ह्या कथेचा प्रारंभ पैशाच्या मोहाने गदिमांनी दक्षिणात्य निर्मात्याला चालणारी कथा द्यावी, असा आहे. ह्यासंदर्भात ग. दि. माडगूळकर लिहितात, "धनलाभासाठी काय काय म्हणून सोडायचे! विसंगत दिसणाऱ्या वस्तूंची एकसंधता मुकाट्याने का मान्य करायची ? तेल व पाणी अगदी एकरूप झाले असल्याचा निर्वाळा कशासाठी द्यायचा ? किंमत येते आहे, म्हणून काय काय विकायचे !" (पृ. ४६)

माडगूळकरांच्या कथेचे निवेदन ऐसपैस आहे. मात्र ते कंटाळवाणे वाटत नाही. कारण त्याला कथानकाची भक्कम साथ मिळालेली आहे. 'कृष्णाची करंगळी' (१९६२) ह्या कथासंग्रहात नवकथेचा किंवा ग्रामीण कथेचा साचा टाळून, किंबहुना त्याला विरोध म्हणूनच की काय, भक्कम कथानक असलेल्या व जुन्या शैलीत सांगितलेल्या निवेदनात्मक कथा आहेत, हे इंदुमती शेवडे ह्यांचे मत फारसे बरोबर वाटत नाही.^३ कारण गदिमांची शैली जुनी निवेदनात्मक आहे, हे खरे आहे. परंतु माडगूळकरांनी आपल्या पिंडधर्माप्रमाणे कथा लिहिल्या. त्या नव्या की जुन्या ह्यांची तमा बाळगलेली नाही.

माडगूळकरांची कथा भूतकाळातील आठवणी सांगत सुरू होते. 'तांबडी आजी' ('बांधावरच्या बाभळी' - १९६३) ही कथा बरेच मोठे निवेदन घेऊन येते. दोन माणसे भेटतात आणि भूतकाळ जागा करीत जीवनातील मूल्यांना हात घालतात. ही कथा आत्मनिवेदनाच्या पदराने सुरू होते. त्यामुळे ह्या निवेदनातील जिऱ्हाळा वाचकांना जखडून ठेवतो. तसेच निवेदन प्रवाही असल्याचे जाणवते. ते निवेदन असे :

'एके साली गांवात अवर्षण झाले. जमिनीला भेगा पडल्या. ओढे - विहिरी कोरड्या ठणठणीत पडल्या. घराघरांतल्या आडांना मोकळ्या पेवांची कळा आली. माणसे चिंचेचा पाला ओरबाडून खाऊं लागली. तांबड्या आजीने माळावरचा महादेव पाण्यात बुडवला. आभाळांत मेघ दाटले आणि अमृताच्या चुळा टाकीत वरुणराजा आला. त्यासाली गांवच्या जिराईत शिवाराने मंगळवेढ्याच्या मुस्कटांत मारली...' (पृ. २१) हे निवेदन सरळ, संथ लयीत एकेका घटनांची उकल करणारे आहे. ह्याबाबत वामनराव चोरघडे म्हणतात,

“कित्येकदा असे वाटते की, गदिमा लेखणीऐवजी कुंचला वापरतात व चित्र काढतात. टिपण साधण्याची किंवा शोधण्याची हातोटी इतकी मातबर की कॅमेरा घ्यावा व नुसती कळ दाबावी की चित्र तयार ! ही सिद्धी गदिमांना लाभली आहे.”^४ अशास्वरूपाच्या ‘काशीयात्रा’ (‘बांधावरच्या बाभळी’ - १९६३), ‘पुरुषाची आई’ (‘बांधावरच्या बाभळी’ - १९६३), ‘ऋणानुबंध’ (‘बोलका शंख’-१९६०), ‘अरे दिवा लावा कोणीतरी’ (‘थोरली पाती’- १९६३), ‘मंत्र्याचे पत्र’ (‘बोलका शंख’-१९६०) ह्या कथा आहेत.

माडगूळकरांच्या काही कथांची सुरुवात वेगळ्याच शैलीने (निवेदनाच्याबाबतीत) होत असते. दोन माणसांच्या बोलण्यातून कथेच्या गुंफणीला सुरुवात होते. कोणीतरी अनुभव सांगू लागते व गोष्ट सुरु होते. अशा कथांमध्ये आत्मनिवेदनाचा पदर जास्त जवळीक करणारा वाटतो. कारण निवेदनाचा ऐसपैस पदरच कथानक रेंगाळत ठेवतो. ‘मद्यालयाची वाट’ (‘थोरली पाती’ - १९६३) ही कथा सुरु होण्यापूर्वी पुढील तपशील येतो: “शहरापासून दूर एका मोठ्या खडकावर ते हॉटेल आता अगदी शांत होते. हॉटेलमध्ये रहिवासी नव्हते, असे नाही. पुष्कळ होते. भले मोठे आवार आणि एकमेकांपासून दूरदूर अंतरावर असलेली पृथक - पृथक निवासस्थाने यामुळे गर्दी असली, तरी कोलाहल नव्हता. आम्ही सर्वजण आमच्या निवासस्थानासमोरील बागेतच बसलो होतो.” (पृ. ८०) अशाप्रकारे ही कथा मुख्य कथानक येण्याअगोदर बरीचवेळ रेंगाळताना दिसते. निवेदनाचा ऐसपैसपणा दिसून येतो.

गदिमांच्या कथेतील आत्मनिवेदनाचा पदर ‘कृष्णाची करंगळी’ (‘कृष्णाची करंगळी’ -१९६२) ह्या कथेमध्ये जास्त जवळीक साधणारा वाटतो. तसेच प्रथमपुरुषी निवेदनामुळे कथा रेंगाळल्यासारखी वाटते. कथाकार स्वतः सांगतो, “गांधीवधाच्या दंगलीत आमचे खेड्यांतले घर पार जळून खाक झाले. आईची अवस्था काय झाली असेल, याचा मला अंदाजच करवेना. उतरत्या वयांतदेखील माझी आई त्या घरासाठी अहोरात्र राबत होती. ती स्वतः मेंढराच्या शेणाने सारा सोपा हिरवागार सारवून घ्यावयाची. चौसोप्यांतल्या भिंतीदेखील कुळंबिणीने सारवलेल्या तिला आवडायच्या नाहीत. बांगड्या मागे सारून पायाखाली पालथे पातेले घेऊन ती स्वतः पांढरीच्या मातीने लखलखीत करायची.” (पृ. १) ह्या चित्रणावरून गदिमांची साधी, सोपी, भाषा, मनाला जाऊन भिडणारे निवेदन प्रत्ययकारी असल्याचा प्रत्यय येतो.

अगदी प्रारंभी माडगूळकरांची कथा फडके तंत्राची वाटत होती, तरी माडगूळकरांच्या लेखनाची ती एक स्वतंत्र शैली असल्याचे जाणवते. त्यांची कथा सहज सुरु होते आणि आपल्या वेगळ्या निवेदनाने ती वाचकांना जखडून टाकते. ‘वीज’ (‘थोरली पाती’-१९६३)

ह्या कथेत वाचकांना सहज आकर्षित करणारा प्रारंभ दिसतो पहा: “आमच्या गांवचा तात्या गुरव मुलखाचा पिसारी. एवढ्या तेवढ्याने ताबडतोब चिडायचा आणि जानवे तोडून लिंबाजीबुवा व्हायचा. तिरसट माणसाला ‘तात्या गुरव’ म्हणायची पद्धत अजून आमच्या गावांत आहे. तात्याला मरून बरीच वर्षे झाली, पण गावांत त्यांचे नांव राहिले आहे.” (पृ. ५२) स्वभावचित्रणासाठी वापरलेले हे निवेदन अस्सल माणदेशी वाटते.

ग. दि. माडगूळकरांची कथा ते कवी असूनही काव्यशैलीने वाकलेली नाही. ह्यासंदर्भात मं. वि. राज्याध्यक्ष म्हणतात, “गेल्या पिढीचे अर्ध्याहून अधिक साहित्य शैलीने गारद केले आहे, हे ध्यानात घेता माडगूळकरांसारख्या नव्या लेखकाची साहित्याला वाचविण्याची ही धडपड पाहून आनंद वाटतो.”^५ ह्यावरून गदिमांच्या कथेवर कवीचे आक्रमण झालेले दिसत नाही. त्यांच्या कथेची भाषा प्रसादपूर्ण आणि रसाळ आहे. एकूणच, गदिमांच्या मराठी कथेतील माणदेशी चित्रणातील निवेदनात सरळ आणि सोपी वाक्यरचना, प्रथमपुरुषी आणि आत्मपर निवेदनशैलीचा केलेला कलात्मक वापर, तसेच कथाकारांचे वास्तव्यच लहानपणापासून माणदेशात गेल्यामुळे अस्सल माणदेशी संस्कार शब्दांच्या रूपाने साकार झालेले निवेदनातून पहावयास मिळतात.

● व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कथेतील निवेदन :

व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कथेची भाषा ही अस्सल माणदेशी आहे. माणदेशी मातीचे सर्व गुणधर्म ती प्रभावीपणे व्यक्त करते. माणदेशी माणसांची बोलण्याची जी भाषा आहे, तीच भाषा माडगूळकरांच्या कथेची आहे. तेथील लोकांप्रमाणेच तिचे स्वरूपही साधे, सहज असल्याचे जाणवते. ती अभिव्यक्ती व्यक्तिरेखांच्या व्यक्तिमत्त्वातील सूक्ष्मता ओळखून लवचिक वळण घेताना जाणवते. प्रत्येक लेखकाची स्वतःची अशी खास शैली असते. लेखक आणि भाषा यांचा एक आंतरिक संबंध असतो. त्यावरून त्यांच्या शैलीची ‘मुद्रा’ ओळखता येते. शब्दांतून शब्दांच्या पलीकडे थेट अनुभवाला नेऊन भिडविण्याचे कार्य माडगूळकरांची भाषाशैली करते. माडगूळकरांनी माणदेशातील सर्व समाजजीवनाचा स्वतः अनुभव घेतलेला आहे. ते अनुभव माडगूळकर अधिक समरसतेने वर्णन करतात. त्याबद्दल ते उद्गारतात, “मी या सर्वांचं देणं लागतो आणि ते अनेक गोष्टींबरोबर शैलीचंही आहे. साधेपणा, निरागसता, जोम ही शैलीची भूषणं, गुन्हाळावर बोलावून रस द्यावा, तशी त्यांनीच मला दिली आहेत.”^६

व्यंकटेश माडगूळकर ह्यांची भाषिक अभिव्यक्ती ही अनुभवाला समर्थपणे सामोरी जाताना दिसते. ग्रामीण कथेला वास्तवाभिमुख करण्यासाठी त्यांनी भाषा व शैलीत बदल केला. ह्याविषयी आनंद यादव म्हणतात, “व्यंकटेश माडगूळकर जी निवेदनासाठी मराठी भाषा म्हणून वापरतात, ती ग्रामीण भाषेचेच एक प्रमाणभाषेत बेतलेले संवादी रूप आहे. तिच्या अंतरंगाला ग्रामीणतेचा अंश जाणवतो.”^७ माडगूळकरांच्या माणदेशी अभिव्यक्तीत ग्रामीणतेचा अंश ‘फक्कड गोष्ट’ (‘गावाकडच्या गोष्टी’-१९५१)ह्या कथेत पहावयास मिळतो. पुढील परिच्छेदावरून हे तपासता येईल :

“मग तर वाणिणीला रान मोकळंच झालं! राजरोजसपणं ती यार घरी आणू लागली. रोज नवी नवलाई शोधू लागली. गावांत कालवा फार झाला. तोंडावर पदर घेऊन बायका आपापसांत कुजबुजू लागल्या. उघड उघड बोलू लागल्या की, तो अमका तमका वाणिणीशी लागून आहे. जाणती माणसंही फिदीफिदी हसून हा विषय तंबाखूसारखा तोंडात ठेवू लागली. पोरठांरांत कुणी खळणं धडोतं घातलं, पटक्याला कोच काढली की, इतर पोरं डोळे मारून त्याला म्हणू लागली”, “कां, नंबर लागला का?” (पृ. १२३) ह्यात वाण्याच्या बायकोला ‘वाणीण’ असे म्हणणे, हे त्या शब्दाचे ग्रामीण रूप लक्षात येते. तसेच ‘राजरोसपणं’, ‘कालवा’, ‘पोराठोरात’, ‘धडोतं’, ‘पोरं’ ह्या शब्दांनी भाषेचे ग्रामीणत्वाकडे झुकणे लक्षात येते. तसेच “का, नंबर लागला काय?”, ह्या वाक्यातील ध्वनित आशय ग्रामीण असल्याचे समजते. ह्या संदर्भात गंगाधर गाडगीळ म्हणतात, “माडगूळकरांनी माणदेशी बोली वापरायची म्हणून माणदेशी बोली वापरलेली नाही. त्यांनी तिचा यांत्रिकपणे उपयोग केलेला नाही, तर आपल्या कलाकृतीच्या निर्मितीला आवश्यक तेथे तितकाच तिचा त्यांनी उपयोग केला आहे ; आवश्यक तेथे ते शुद्ध शब्द वापरायला कचरत नाहीत.”^८

व्यंकटेश माडगूळकरांच्या माणदेशी अभिव्यक्तीसंबंधीचा महत्त्वाचा आविष्कार म्हणजे त्यांची निवेदनशैली आणि भाषावापर हे होय. लहानलहान तपशिलांमधून माडगूळकर माणसाचे मन कोणत्या भावस्थितीचा अनुभव घेते, ह्याचा प्रत्यय देतात ते सरळ, साध्या निवेदनातून. आपल्या निवेदनातून ते समूहमनाचा प्रत्यय देताना दिसतात. ह्यासंदर्भात डॉ. गो. मा. पवार म्हणतात, “आपल्या जीवनाचा अनुभव आणि भाषेतून घडणारी अभिव्यक्ती याचा एक जिवंत संबंध ते कल्पितात.”^९ ह्यावरून ग्रामीण जनांच्या मनोगतातून त्यांची भाषा तयार झाल्याचे दिसते.

माडगूळकरांच्या कथेतील व्यक्तीचे, निसर्गदृश्यांचे मोजक्या शब्दात रेखीव वर्णने हे त्यांच्या निवेदनशैलीचे वैशिष्ट्य असल्याचे जाणवते. 'सर्व्हिस मोटार' ('काळी आई' - १९६२) ह्या कथेत इजाप्पा कुंभाराच्या घराकडे येणाऱ्या मोटारीविषयीचे पुढील निवेदन पहा: "आला, प्रकाश जवळ आला. झाडेझुडपे उजळली. उलट्या दिशेकडून जाणाऱ्या गुराढोरांचे डोळे रत्नासारखे चमकले आणि त्यांची अंगेही दिसून नाहीशी झाली. वळण मारून मोटार ओढ्यात उतरली. आवाज वाढला. प्रकाशझोत कुंभाराच्या घरावर पडले. कंदिलाचे डोळे दिपले. आली. मोटार कुंभाराच्या लिंबाखाली येऊन उभी राहिली. आचके देत उभी राहिली." (पृ. १३) अशी वर्णने दृष्टिगोचरतेमुळे देखणी वाटतात. त्यातून कथेच्या घाटाला जिवंतपणा प्राप्त होतो, असे वाटते.

माडगूळकरांच्या कथेत विशिष्ट प्रसंगाची, भाववृत्तीची लय ग्रहण करणारे निवेदन असल्याचे दिसते. त्यातून शब्द, वाक्य ह्यांचा नाद ह्यातील अचूकता व्यक्त होते. 'काळी आई' ('काळी आई'-१९६२) ह्या कथेत सुदामचा मुलगा अप्पांना बोलतो, त्या निवेदनातील लय पहा : "अरे, कुणासाठी राखतो आहेस जमीन आता ? कुठं दहा पोरंबाळं खायची आहेत तुझी ? मरायला टेकलास आणि कशाला तुला ही आशा ?" ह्यावर अप्पा म्हणतात,

"अरे, होय, होय. मरायला टेकलो, म्हणून का मी कृतघ्न होऊ ? मरायला टेकलास, म्हणून का तू आई दुसऱ्याला विकशील ? अरे, मी कसाई नाही. मी माझी जमीन विकणार नाही. गुराढोरं विकणार नाही. जमीन पडून राहिल. माझी जनावरं माझ्या दावणीला मरतील. तू जा. चालता हो!" (पृ. ३५) ह्यावरून रुक्ष जगण्याचा भाव, एकाच लयीतील निवेदन ह्याने नेमकेपणा साधलेला दिसून येतो. तसेच सौम्य उपरोध व सूक्ष्म मिष्किलपणा ह्या निवेदनातून स्पष्ट होतो. तसेच अप्पांच्या सुखदुःखाचे भावचित्र समतोल लयीत प्रत्येककारी जिवंतपणाने रेखाटून माडगूळकरांनी आपल्याजवळच्या उत्कृष्ट लयीची जाणीव काव्यात्मकतेने ह्या अभिव्यक्तीतून प्रकट केल्याचे जाणवते.

व्यंकटेश माडगूळकरांनी ग्रामीण जनांच्या मनोगतांची निवेदन रेखाटलेली दिसतात, 'जांभळाचे दिवस'-(१९६१) ह्या कथासंग्रहातील 'बाजारची वाट' ह्या कथेतील वचाचे दुःख ग्रामीण स्त्रीच्या मनातून उद्भवते. वचा ही अतिशय सुंदर असते. पण देवाने तिची कूस उजवली नाही. म्हणून ती मनातल्या मनात झुरते. त्याविषयीचे निवेदन पहा: "आपल्या स्वरूपाची भट्टी ही अशी सुरेख साधून देवाने काय मिळवले असेल ? पोटी पोर नाही. आठ वर्षे झाली तरी हे वांझपण फिटत नाही. सगळे उपाय केले. औषधे खाल्ली. नवससायास केले. देव

देवक्रषी केले. पण कशाचा काही गुण नाही, असे करता करता ही नवती कोमेजून जायची. इतके दिवस आशा करण्यात घालवले, पुढचे दुःखीकष्टीपणात घालवायचे !” (पृ. १२७) ह्या निवेदनात वचाच्या दुःखाचे सर्व पदर ग्रामीण स्त्रीच्या मनात आपोआप कसे उद्भवतात, हे पाहण्यासारखे आहे.

माडगूळकरांची अनेक निवेदने ग्रामीण स्त्री - पुरुषांच्या मनोकामना - वासना यथार्थतेने प्रकट करताना दिसतात. ह्या मानसनिवेदनाची बांधणी पाहिल्यास माणसांच्या भावभावनासंबंधी कथाकाराचे निवेदन सुरु होते आणि नकळत ती माणसेच आपले हृदय मोकळे करू लागतात. ‘सर्व्हिस मोटार’ (‘काळी आई’-१९६२) ह्या कथेत इजाप्पाचा मुलगा भोजा वैतागतो व इजाप्पाला म्हणतो की, गोसावी बनून का जाऊ नये ? असे अवघड बोलल्यावर म्हाताच्या इजाप्पाला वाटते - “हे सारे कष्ट तो कुणासाठी करित होता..? अहोरात्र प्रपंचात कशासाठी गुंतला होता ? पोरसाठीच ना ? हे सारे करूनसवरून सगळे तो ठेवणार, तो भोजासाठीच ना ? आणि त्याने असे बोलावे ? संभाळलेल्या पोरसारखे माझी काडीवर सत्ता नाही, असे बोलावे? असे कथाकाराचे निवेदन सुरु होते आणि हळूच इजाप्पा म्हणतो, ‘भोजा, बाळा! अरे, हे सगळे तुझेच आहे. खरे तर माझीच या कशावर सत्ता नाही आता’.” (पृ. ७) ह्यातून ग्रामीण जनाची हृदये पारदर्शकपणे उलगडलेली दिसतात. ह्यात कथाकार स्वतः काही बोलत पारदर्शकपणे उलगडलेली दिसतात. ह्यात कथाकार स्वतः काही बोलत नाही, तर तो ग्रामीणजनांना आपले हृदय स्वतःच उकलू देतो. त्यामुळेच ही मनोनिवेदने अधिक प्रत्ययकारी व जिवंत झालेली आहेत. र. बा. मंचरकर ह्यासंदर्भात म्हणतात, “माडगूळकरांची संवेदनशीलता अस्सल ग्रामीण आहे. त्यांचे साहित्य हे संपूर्ण गावरहाटी व तीत घडलेली माणसांची मने यांचे एकात्मदर्शन घडविते. पाण्यात सावली पडावी, तशा सहजतेने त्यांची भाषा ग्रामजीवनाचे प्रतिबिंब आपल्या उरात साठवते. सामाजिक जाणिवा आणि कलात्मक जाणिवा यांचा समंजस तोल माडगूळकरांनी अभिजात सहृदयतेने व सहज प्रतिभेने सांभाळला.”^{१०}

माडगूळकरांच्या निवेदनशैलीत कुठेकुठे संवादाच्या अवती-भवती रेखाटलेल्या निवेदनाच्या छटांमुळे व्यक्तिस्वभावदर्शनाला उठाव प्राप्त झालेला दिसतो. ‘धर्मा रामोशी’ (‘माणदेशी माणसे’ - १९४९) ह्या कथेत धर्माची न्याहारी चालू असताना कथाकार त्याच्याजवळ जाऊन, “काय धर्मा, न्याहारी चालली आहे ?” असे म्हणतो, तेव्हा धर्मानं वर पाहिलं तोंडाजवळ नेलेला घास पुन्हा थाळीत ठेवला आणि अपराध्यागत चेहरा करून तो

म्हणाला, “व्हय जी, व्हय जी.” (पृ. ४) ह्या निवेदनावरून धर्माची गरिबी, त्याचे थकलेपण, त्याची मानी लाचारी, आपल्या मालकाची सेवा करण्याची तत्परता अशा अनेक स्वभावछटा निदर्शनास येतात.

माडगूळकरांची निवेदनशैली निरागस कलात्मकतेची साक्ष देताना दिसते. ‘मुलाण्याचा बकस’ (‘माणदेशी माणसे’ - १९४९) ह्या कथेत बकस म्हणतो, “न्हाई, मी मुलाण्याचा बाबालालचा पोरगा. तुमाला ठावं असंल ? नसंल, तुमी कशाला बघतायू! मेला तो. लई दिस झालं. मां बी मेली. चांगली हुती. मला म्हनायची, ‘बकस मेरा लाल है.’ म्हनायची, ‘तुझी शादी करायची.’ चांगली हुती पर मेली.” (पृ.४२) ह्या निवेदनातील कारण्याचे कढ मन हेलावणारे अभिजात आहेत. ग्रामीण जीवनाच्या अस्सलपणाची साक्ष ह्या कलात्मक चित्रणामधून दिसून येते. भावनांच्या अभिव्यक्तीत त्यांनी सांभाळलेला तोल, भावनांचे कलात्मक विवेकाने केलेले नियंत्रण ह्यातून त्यांनी भावनाशिलतेची कदर केली, असे म्हणावेसे वाटते.

व्यंकटेश माडगूळकरांच्या अनेक कथांमधून प्रथमपुरुषी व तृतीयपुरुषी निवेदन येताना दिसते. त्यांच्या निवेदनशैलीतील सहजता ही त्यांना आई-वडिलांकडून संस्काराच्या माध्यमातून मिळालेली दिसते. कारण माडगूळकरांचे आई-वडील गोष्टी सांगण्यात पटाईत होते. ते इतक्या नाट्यपूर्ण रीतीने गोष्टी सांगत की, ऐकणारा त्यात रंगून जाई. साहजिकच ह्याचा परिणाम व्यंकटेश माडगूळकर ह्यांच्यावरती झालेला दिसतो. त्याचेच प्रत्यंतर त्यांच्या कथांमधील निवेदनातून येते. ह्यासंदर्भात निशिकांत मिरजकर म्हणतात, “भावनेच्या डोहात विवशतेने डुंबण्याचा भाबडेपणा ते जसा चतुराईने टाळतात, तसेच ते स्वतः कथेचे निर्माते असूनही बाजूला राहतात आणि हेच त्यांचे निवेदनाचे यश आहे.”^{१९}

निवेदन हे कोणत्याही पद्धतीने आले, तरी चालते. परंतु कथाकार अनुभवाकडे कोणत्या रीतीने पाहतो, हे महत्त्वाचे आहे. कारण कथेतील अनुभवाला योग्य अशीच निवेदनपद्धती स्वीकारणे आवश्यक असते. माडगूळकरांच्या लेखनात प्रथमपुरुषी निवेदन जास्त येते, कारण त्यांचा कथेकडे पाहण्याच्या दृष्टीतील भेद. कारण माडगूळकर हे त्या प्रदेशात, लोकांमध्ये सतत वावरले आणि त्यांच्याच भाषेत ते तो अनुभव कथन करतात. म्हणूनच त्यांची भाषा जिवंत व ओघवती राहिल्याचे दिसते.

प्रथमपुरुषी निवेदन हे एखाद्या 'स्वगता' सारखे असते. एका अर्थाने कथेची परिणामकारकता वाढविण्यास ते मदत करते. तसेच त्यातून वास्तवता प्रकट होण्यास मदत होते. ह्यातून भावनाप्रकटीकरणावर नियंत्रण ठेवता येते. 'धर्मा रामोशी' ('माणदेशी माणसे'-१९४९) ह्या कथेत धर्माची बायको कथाकाराने दिलेले धोतर लुगड्यासारखे नेसून आली होती, एवढेच सांगून प्रथमपुरुषी निवेदन संपवतो. ह्या निवेदनात काळाची जाणीव ही महत्त्वाची ठरते. धर्माला दिलेल्या धोतराचे निवेदन वर्तमानकाळात करतो. तसेच बजाचेही निवेदन कथाकार वर्तमानकाळातच करताना दिसतो. त्यामुळेच प्रथमपुरुषी निवेदन येथे परिणामकारकता वाढवते. तसेच वाचकांच्या मनावर होणारा भावनिक परिणामही सखोल, गंभीर व अंतर्मुख करणारा ठरतो.

तृतीयपुरुषी निवेदनसुद्धा भावनाप्रकटीकरणावर भर देते. परंतु त्यातून माणसांची मनोवृत्ती, त्या मनोवृत्तीवरील उपाय दाखवता येतात. हे वास्तव माणसांना अस्वस्थ करते. परिणामतः कथेचे जिवंतपण अधिक उठावदार दिसते, हे ह्या निवेदनाचे यश होय.

'ओझं' ('उंबरठा'-१९६०) ह्या कथेतील निवेदनात तपशीलाचा सर्जक रीतीने वापर करून तरल भावनिक प्रक्रिया व्यक्त केलेली दिसते. पहा : 'बाळंतपण आता तोंडावर आलं होतं आणि सोमा गडबडून गेला होता. कारण तो आता पार खंगला होता. डोक्याचे केस पिकले होते. दात पडले होते. खोकला झाला होता. हातापायांतलं बळही गेलं होतं. शरीरानं थकला, म्हणजे मनानंही माणूस थकतो. आता काही जमत नव्हतं. रद्दी - पेपराचा, डबा - बाटल्यांचा धंदा करून काय मिळणार , आणि पोटाला काय खाणार? सोमाचं म्हणणं होतं, की लाडाबाईनं एखादी बारीक-सारीक चोरी करावी आणि तुरुंगात जावं. तिथं सगळं बाळंतपण व्यवस्थित होईल. बेताबेतानं ही गोष्ट त्यानं बायकोच्या कानांवर घातली हाती. लाडाबाईला ही वाट एकदम भलतीच वाटली. बारीकसारीक चोऱ्या तिनं कधी केल्या नव्हत्या, असं नाही, पण त्याला गुन्ह्याचं स्वरूप नव्हतं. तुरुंगात जाण्याची पाळी आली नव्हती. गरिबी झाली, म्हणून काय झालं? माणसानं अब्रू सोडावी?...?' (पृ. १४३) ह्याठिकाणी गरिबांची मनोवृत्ती कशी आकार घेते. ह्या वास्तवाचा अस्वस्थ करणारा प्रत्यय ह्या निवेदनातून येतो. ह्या अभिव्यक्तीत भावुकपणा येत नाही, तर वस्तुनिष्ठ चित्रणावरची पकड घट्ट होत गेल्याचेच निदर्शनास येते.

व्यंकटेश माडगूळकरांनी कथेत प्रमाण आणि बोली अशा भाषेच्या दोन्ही रुपांचा वापर केलेला दिसून येतो. हेच त्यांचे वेगळेपण वाटते. कथेतील संवादासाठी ग्रामीण भाषा पूर्ण

ताकदीने वापरलेली दिसते, तर निवेदनासाठी प्रमाणभाषेचा वापर केलेला दिसतो. त्यामध्ये अस्सल माणदेशी शब्द वापरून ग्रामीण भाषेची उंची वाढवल्याचे दिसून येते. माडगूळकरांनी ग्रामीण भाषेला साहित्यिक भाषेचा दर्जा मिळवून दिला, हेच त्यांच्या अभिव्यक्तीचे सर्वांत मोठे यश म्हणावे लागेल.

ग्रामीण माणदेशी कथेला वास्तवाभिमुख करण्यासाठी त्यांनी भाषेत बदल केल्याचे दिसते. त्यांच्या कथेतून येणारी रामा, धर्मा, झेल्या, बिटाकाका, वंचा, लक्ष्मी इ. नांवे ; वंगाळ, वाढूळ, सोडेशिटलीचा इ. विशेषणे माणदेशी बोलीचा प्रत्यय देतात. त्यांनी आपल्या कथेचे ग्राम्यरूप कायम ठेवण्यासाठी खसखस, खणाखणा, फुसफुस इ. नादानुकारी शब्द; अटकळ - पाटकळ, इसार - बिसार, उधार-पाधार इ. सारशब्द; रांकेला लागणे, उताला येणे, जीव वाळवणे इ. वाक्प्रचार; अरे बांबलीच्या, अगं बोडके, अगं अवदसा, भडव्यांनो इ. शिव्या ह्या सर्वांचा वापर केलेला दिसतो. ह्यावरून माडगूळकरांची भाषा माणदेशी मातीशी इमान राखते व व्यक्तीच्या अंतरंगापर्यंत प्रवेश करताना विलक्षण आस्वादक्षम बनते, हे लक्षात येते.

एकंदरीत, अस्सल माणदेशी ग्रामीणता, आशयानुरूप केलेली भाषा व शैलीतील बदल, सूक्ष्म तपशिलाची निवड, व्यक्ती व निसर्ग ह्यांचे कलात्मक व वास्तवपूर्ण वर्णन, संवादी भाववृत्तीची लय साधणारी निवेदनशैली, समूहमनाची मनोगते, स्त्री-पुरुषांच्या मनोकामनांचे यथार्थ दर्शन, कलात्मकता, प्रथमपुरुषी आणि तृतीयपुरुषी निवेदनशैली आणि नागर व ग्रामीण भाषेचा वापर ही माडगूळकरांच्या माणदेशी कथेतील अभिव्यक्तीची सूत्ररूपाने वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

● शंकरराव खरातांच्या कथेतील निवेदन :

शंकरराव खरात हे दलित जातीत जन्मलेले असल्यामुळे त्यांना प्रत्यक्ष आलेला अस्पृश्यतेचा दाहक अनुभव त्यांनी अभिव्यक्त केलेला दिसतो. खरातांचे सुरुवातीचे लेखन ग्रामीण कथालेखनासारखेच होते, म्हणजे दलितेतर लेखक अस्पृश्यांचे वर्णन करू शकतात, मग तशाच स्वरूपाचे लेखन आपणही करू शकू, ह्या भूमिकेतून दलित जीवनचित्रण केलेले दिसते. दलितांच्या जीवनातील दारिद्र्य, अंधश्रद्धा, परंपरा, रुढी ह्यामुळे निर्माण झालेले दुःखच खरातांनी चित्रित केल्याचे दिसते. ग्रामीण कथात्मक साहित्याने न पाहिलेले विश्व खरातांनी शब्दबद्ध केले.

खरातांनी उपेक्षित माणसे व त्यांचे उपेक्षित जीवन ह्यांचे वास्तव चित्रण केले आहे. आपल्या अनुभवांना त्यांनी कलात्मक रूप देण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. खरातांच्या व्यक्तिरेखा व्यक्तिगत दुःखाबरोबरच प्रातिनिधिक स्वरूपातही आपली व्यथा व्यक्त करतात. त्यामुळे खरातांची भाषा दुहेरी पातळीवर संचार करताना दिसते. एक म्हणजे त्या त्या व्यक्तिरेखांच्या तोंडी असणारी बोलीभाषा आणि दुसरी कथाकाराची निवेदनाची भाषा. ग्रामीण भाषेतील शब्द, म्हणी ह्यांच्या समर्थ हाताळणीमुळे कथा जिवंत वाटतात.

शंकरराव खरातांची निवेदनशैली ही अनुभवाला समर्थपणे सामोरी जाते. लहान तपशिलांमधून खरात मनाच्या भावस्थितीचे अचूक दर्शन घडवताना दिसतात. 'निधी' ('आडगावचं पाणी' - १९७०) ह्या कथेतील निवेदन पहा: "गावकरी मंडळी ! तुमाला ठावं आहे, माझ्या घरचं हातावरचं पोट ! आपल्या आय पंढरीत राबतो तवा आमी घरी पोटाला खातो. अशा येळेला मी रकमेचा आकडा कसा बोलू ! पण आपल्या गावचं नाव वाढवलं पाईजे! गावच्या हाताला हात म्या दिला पाईजे. म्हणून या आय पांढरीच्या पायाजवळ माझ्या मनातला बोल जाहीर करतो की, माझा तरणाबांड मुलगाच देशाच्या रक्षणासाठी तुमच्या हवाली करतो. हाय माझा संरक्षणनिधी ! तो तुमी मानून पदरात घ्या!" (पृ. ८१) निवेदनशैलीतील हा ध्वनित आशय अस्सल ग्रामीण असल्याचे दिसून येते. ह्यासंदर्भात मधू आगवाणीकर म्हणतात, "ढासळत्या संस्कृतीची वैशिष्ट्ये हा खरातांच्या प्रत्येक कथेचा पाया होय. आज त्यांना नवीन समाजात स्थान नाही, हेच श्री खरातांचे दुःख असावे म्हणूनच की काय, त्यांच्या प्रत्येक कथेला कारुण्याची कडा असते."^{१२}

ग्रामीण जीवनात घडणाऱ्या सामाजिक वास्तवाचे चित्रण प्रभावी निवेदनाच्या साहाय्याने खरातांनी केल्याचे दिसते. 'पाणवठा' ('आडगावचं पाणी' - १९७०) ह्या कथेतील निवेदन पहा : "दाह्या - बायकोचं भांडण, कशाला मध्ये पडा, म्हणून शेजारी कुणीच मध्ये पडलं नाही. पण आळीतल्या बायका बुटूबुटू बोलू लागल्या. कोणी येताळाला दोष दिला. कुणी चंद्राला दोष दिला. यावर येताळा चार दिवस कामाला गेला नाही. चंद्रा चार दिवस घरातून बाहेर पडली नाही. पण बजा लांबलांबनं घारीसारखा तळपत होता." (पृ. ५०) ह्या निवेदनातून ग्रामीण जीवनात कोणत्याही घटनेला महत्त्वाचे स्थान असल्याचे दिसून येते.

माणदेशातील बलुतेदार गुलामगिरीचा शाप घेऊन जगताना दिसतात. 'रामा महार' ('बारा बलुतेदार' - १९५९) ह्या कथेत गावातील महार हे ग्रामव्यवस्थेच्या पारंपरिक गुलामगिरीच्या व्यवस्थेचे बळी आहेत. त्यांना उपाशीपोटी सर्व कामे करावी लागतात.

ह्यासंदर्भातील निवेदन पहा: 'मला समदं कळतं. पण गावकीचं काम उरावर बसलंय की....ते टाळता येईल का? या गावात मला जगायचं हाय...' (पृ.७) ह्या निवेदनातून त्याची कामावरची निष्ठाच त्याला जीवनातून उठवताना दिसते. तर सावू आपल्या नवऱ्याला म्हणते, 'पोटापाण्याच्या वडीत मूल गेलं. मागं सांडसाती त्यात मुलाला चांगलं बघितलं न्हाय. दवापानी केला न्हाय. आपल्या हातानं पोरगं घालवलं.' (पृ.१२) ह्यातून रामाच्या दुःखाचे सारे पदर निवेदनाच्या दृष्टिगोचरतेमुळे साक्षात आपल्यासमोर जिवंत उभे असल्यासारखे वाटतात. तसेच शब्दातील अर्थपूर्णता, ग्रामीण भाषा आणि प्रसंगपरत्वे येणारा प्रतिभेचा प्रत्यय ह्या बाबी कथांचे मूल्य वाढवताना दिसतात.

शंकरराव खरातांनी वातावरणनिर्मितीसाठी केलेली उठावदार वर्णने वेगळ्या निवेदनशैलीची प्रतीके वाटतात. 'पंचायीत' ('टिटवीचा फेरा'-१९६३) ह्या कथेत माळवाडीतील धनगर मेंढराच्या वाड्याकडे दररोज कोणीतरी अनोळखी माणूस येतोय, ह्याचा विचार करण्यासाठी सर्वजण एकत्रित येतात. त्यावेळचे निवेदन पहा : "गेले तीन - चार दिवस रोजच रात्री कुत्री मोठमोठ्यांदा भुंकत होती ; धनगर हातांत काठ्या - कुऱ्हाडी घेऊन घराबाहेर पडत होती. त्यांना अंधारात काहीच दिसत नव्हतं, काहीच कळत नव्हतं. पण कुत्री मात्र तशीच अंधारात भुंकत राहात होती. असंच पुढं मध्यान रात्र कलल्यावर कुत्र्यांचा एकाएकी भुंकण्याचा कालवा होत होता. त्यात धनगरांना कांहीच सुगावा लागत नव्हता. यावर पिरानाना म्हणतो, आरं आम्ही तरणं होतु का नव्हतुं ? गारठा पंडलाय म्हणूनशान का लागलीच घरांत घुसावं अन् रातभर मेल्यागत पडावं ?" (पृ. १३)

शंकरराव खरातांची भाषाशैली तशी कोणाचीही नक्कल करीत नाही. छोटी-छोटी वाक्ये तयार करण्यावर त्यांचा भर दिसतो. त्यांच्या कथेची भाषा ग्रामीण भागातील दलितांची भाषा म्हणून अवतरलेली दिसते. ह्यासंदर्भात 'डाव' ('सांगावा'-१९६२) ह्या कथेतील सत्तूच्या मनात तयार झालेला विद्रोह पाहण्यासारखा आहे. तो सर्कलला म्हणतो, "अरं, तू कैकांची घरं बुडविलीस ! तुला मी हितंच बघीन!" (पृ. १०८) ह्यावरून खरातांचे निवेदन अर्थघन वाटते.

शंकरराव खरातांच्या कथालेखनामागील हेतू दलितांच्या दुःखाचे, दैन्याचे, अपमानाचे, संघर्षाचे दर्शन घडविणे, हा असल्याचे दिसते. त्यात ग्रामीण शब्दांचा वापर करून ग्रामीण वातावरणाची निर्मिती करण्याचे कसब त्यांच्या निवेदनशैलीतून दिसून येतात. 'टं टं' ('दौडी'-१९६५) ह्या कथेत परिस्थितीचे वास्तव दर्शन व कलात्मक दर्शन घडविणारे निवेदन असल्याचे दिसते. खरात पुढीलप्रमाणे वर्णन करतात. "खोपटातल्या दिव्यातलं तेल आटलं.

वातच पार जळून गेली. भाकरीचं टोपलं 'आँ' तोंड वासून बघू लागलं. गिलटाची भगूली कोरडी ठणठणीत पडली. त्यावर माशा घोंगावू लागल्या. फुटलेल्या मातीच्या घागरीला कापडाचा बोळा बसविला आहे. पण आत पाणी ठरत नाही. पाणी झिरपतं आहे. सगळी ओल होत आहे. सगळं उदास ! सगळा भयाण! अंधारानं तिच्या खोपटाला येरगटलं होतं.” (पृ. १२२)

एकंदरीत, शंकरराव खरातांच्या निवेदनातून तपशिलाच्या साहाय्याने केलेले भावस्थितीचे कलात्मक दर्शन, सामाजिक वास्तवाचे चित्रण, अर्थपूर्ण शब्दांमधून व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य, वातावरणनिर्मितीसाठी केलेली उठावदार वर्णने, लहानलहान आशयगर्भ वाक्ये योजलेले ग्रामीण - दलित शब्द ह्यांच्या साहाय्याने त्यांच्या अभिव्यक्तीला एक प्रकारचे सौंदर्य व जिवंतपणा प्राप्त झाल्याचे दिसते.

● द. ता. भोसले ह्यांच्या कथेतील निवेदन :

द. ता. भोसले हे माणदेशातील सध्याचे आघाडीचे ग्रामीण साहित्यिक म्हणून ओळखले जातात. लहानपणापासून दारिद्र्याला तोंड देतदेत ते जे जीवन जगले, तेच त्यांच्या ग्रामीण कथात्मक साहित्याच्या रूपाने पुढे आलेले दिसते. भोसले ह्यांच्या साहित्यावर माणदेशी संस्काराची छाप पडलेली दिसते. भूक, दारिद्र्य, लाचारी, टगेगिरी, ग्रामीण विनोद हे भोसले ह्यांच्या कथात्मक साहित्याचे पैलू दिसतात. ग्रामीण अनुभूती आणि ग्रामीण जीवनाची अस्सलता त्यांच्या कथेतून पहावयास मिळते.

भोसले ह्यांनी आपल्या कथेतून पात्रमुखी निवेदनाचा कलात्मक वापर केलेला दिसतो. माणदेशी ग्रामीण जाणीव, कलात्मकता, सर्जकता व चिंतनशीलता हे त्यांच्या अभिव्यक्तीचे विशेष आहेत. त्यांच्या काही कथा विनोदी ढंगाच्या आहेत. ग्रामीण जीवनातील बेरकीपणा, रासवटपणा ह्यांचे स्वाभाविक दर्शन त्यांच्या ह्या विनोदी कथांमधून घडते.

भोसले ह्यांच्या 'बाजार' ('पाऊस'- १९८४) ह्या कथेतील शेतमजुर चंपा ही शेतमालक देसाई ह्यांच्या वासनेची बळी ठरते. त्यावेळचे निवेदन असे : 'अंधार वाढत चालला. झाड अगदी दिसेनासे झाले. सावल्या गिळून गेल्या. पक्षी शांत झाले. पण वटवाघुळांची फडफड थांबली नाही. झाडाचा बुंधा वाळवीनं पोखरलेला. सापाची बिळं, त्यात वेटोळे करून बसलेला तो साप... तोंडात पकडलेली बेडकी. तिचा तो आर्त स्वर. साप

बेडकीचा हा खेळ कधी संपणार आहे ?' (पृ. २५) ह्याठिकाणचे तृतीयपुरुषी निवेदन हे चंपाच्या स्थितीशी जुळणारे व वाचकांना अंतर्मुख करणारे असे आहे.

भोसले ह्यांच्या निवेदनातून व्यक्तिरेखांचे स्वभावविशेष स्पष्ट होण्यास मदत होते. 'प्रवास' ('अन्न'-१९७६) ह्या कथेत माणदेशातील दुष्काळामुळे लोकांना अन्नाशिवाय तडफडून मरावे लागते. दामू आपल्या म्हातारीकडे बघतो व बोलतो, "मग आता काय करू? दुसकाळ यो आसला मुलकायेगळा ! अर्धा गाव उटून गेलं. ना पोटाला, ना पाणी ! गुरं तर पटाटा मराया लागल्याती ! आता माणसांची बारी !" त्यानं म्हातारीकडं पाहिले. तिनं तोंड वासलं. दामूच्या लक्षात आलं. त्यानं जवळचा फुटका कप उचलला. दोन - तीन घोट त्यानं हळूवारपणे तिच्या तोंडात घातले." (पृ. ३५) ह्याठिकाणी माणदेशी वास्तव परखडपणे व्यक्त केल्याचे दिसते. वातावरणनिर्मितीमुळे हा प्रसंग जिवंत वाटतो.

प्रथमपुरुषी निवेदनपद्धतीमुळे व्यक्तिरेखांची मानसिकता परिणामकारकतेने आविष्कृत झालेली दिसते. 'अगं अगं म्हशी' ('पाळत'- १९७७) ह्या कथेत नारायणा बरोबर त्याची आई बोलते, ती अशी : 'आता सारा घोर तुजाच, बाबा. मुठीयेवडा होतास तवापासून म्या गड्यासारकं राबून तुला मोटं केलं, शिकषान दिलं. आता याच हातानं एकदा डोळ्यादेकत तांदूळ पडलं की माजा सारा घोर निवला बग' असे म्हणून ठसाठसा खोकू लागली. खोकल्याची उबळ तिला आवरता आवरेना. काही वेळानं खोकला थांबला. तिला धाप लागली. नारायणने तिला सावरले. दम थांबल्यावर ती म्हणाली, 'बग, आसं हुतंया. आता लवकर लगीन कर बाबा.' (पृ. ६२) ह्याठिकाणी माणदेशातील ग्रामीण भाषा तिच्या रंगारूपासह अभिव्यक्त झाल्याचे दिसून येते.

द. ता. भोसले ह्यांच्या कथेतील निवेदनातून नाट्याचेही दर्शन घडते. 'अनावर' ('पाऊस'-१९८४) ह्या कथेतील धर्माला नवीन घरांत झोप येत नाही. त्यावेळचे निवेदन पहा: 'कौलाच्या फटीतून बाहेरच्या चांदण्याचे किरण खाली जमिनीवर, अंगावर मंद स्वरूपात झिरपत होते. तो कौलाकडे टक लावून बघत पडला. त्याच्या मनात आले, 'हिकडं राहायला आल्यापासून झोपचं येत न्हायी. सारकी आदनं - मदनं जाग येतीया. दचकल्यासारखं व्हतंया. काय कळतच न्हाय. येवडं नवं कौलाचं घर सरकारनं आपनाला बांदून दिलं, पन जीव काय रमत न्हाय.' (पृ. ९२) ह्यातून सरकारच्या योजना गरिबांच्या दृष्टीने कितीही चांगल्या असल्यातरी त्या गरिबांच्या दृष्टीने त्यांचा विध्वंसच असतो, असे नाट्यपूर्ण दर्शन येथे घडते.

ग्रामीण वास्तवाचेही दर्शन भोसले ह्यांच्या कथेतील निवेदनातून जागोजागी घडते. 'बाजार' ('पाऊस'- १९८४) ह्या कथेत चंपावर देसाई बळजबरी करतो. तेव्हा चंपा भेलकांडत अंधारातून घरी येते. त्यावेळचे निवेदन असे : 'आणि तशा अंधारात भेलकांडत भेलकांडत चंपा झोपडीच्या तोंडाशी आली. तिचं सारं अंग कमालीचं ठणकत होतं. ओठावर कडवट चव साकाळलेली होती. केस विस्कटून गेले होते. शरीरातून असंख्य काटे टोचावेत असं होत होते. अंगाला खरचटलेल्या ठिकाणी रक्त साकाळलेलं होतं. तिथली जागा अधिकच भगभगत होती.' (पृ. २१) ह्या निवेदनावरून माणदेशी स्त्रीची दयनीय अवस्था व घराविषयीची ओढ हे वास्तव व्यक्त होते. तसेच चंपाच्या मनाची अस्वस्थता माणसाला अंतर्मुख करते. ह्या वास्तवाविषयी एस्. एम्. कानडजे म्हणतात, "द. ता. भोसले यांचे ग्रामीण जीवनाविषयीचे आणि त्या समाजासंबंधीचे साक्षेपी चिंतन आणि मूलगामी विचार अंतर्भेदी व वास्तववादी आहेत. सर्वसामान्य ग्रामीण जनतेवर शापित आणि उध्वस्त जीवनाचे ओझे लादलेले आहे. अशा या तिरस्करणीय व घृणास्पद जीवनाचे हे जीवन जगणाऱ्या शोषित-संचित, नाडलेल्या-पिडलेल्या स्त्री-पुरुषांच्या जीवनानुभवांचे, त्यांच्या अनुभवातील ताण-तणावांचे आणि त्या ताणतणावातील वेदनांचा पाऊस सजीव - साकार करणारे हे कथालेखन आशयसंपन्न व कलात्मक आहे, यात शंका नाही." १३

भोसले ह्यांच्या कथेतील निवेदन हे प्रवाही, गतिमान वाटते. 'पाणी' ('मनस्विनी'- १९९५) ह्या कथेत महाराची रकमा पाणी आणण्यासाठी विहिरीवर जाण्यास निघते. त्यावेळचे गतिमान व जिवंत निवेदन असे : 'काय बाई या पाण्याला करावं ? असला दुसकाळ कवा बगितला नव्हता. घागरभर पाण्यापायी किती किती फिरायचं ? किती इंत्या करायच्या ? वाडणारी तरी काय करतील वो ? त्यात हा रगात आटवनारा उन्हाळा ? हिरीला तरी कसं पाणी न्हायचं ? म्हारवाड्याची हिर तर कवाच आटली !' (पृ. ११२) ह्यावरून माणदेशातील ग्रामीण भागात आजही जातीयतेचे विष घट्ट असल्याचे पाहून मन अस्वस्थ होते.

एकंदरीत, प्रथमपुरुषी व तृतीयपुरुषी निवेदनाचा वापर, ग्रामीण व नागर भाषाशैलीची कलात्मक पेरणी, ग्रामीण वास्तवाचे चित्रण, नाट्यात्मकता, निवेदनाला विनोदाची झालर आणि प्रवाही व गतिमान निवेदन ही द. ता. भोसले ह्यांच्या कथेतील अभिव्यक्तीची वैशिष्ट्ये दिसून येतात.

● उत्तम बंडू तुपे ह्यांच्या कथेतील निवेदन :

उत्तम बंडू तुपे ह्यांची भाषा माणदेशी परिसरातील असल्याचे जाणवते. अस्सल ग्रामीण बोलीभाषा त्यांच्या कथेतून पहावयास मिळते. ग्रामीण बोलीविषयी आनंद यादव म्हणतात, “कोणत्याही साहित्याचे मूल्य हे त्या साहित्यातील जीवन, त्या साहित्यातील भाषा प्रत्यक्ष अस्तित्वात आहे की नाही यावर अवलंबून नसून, त्या साहित्यातून त्या भाषेच्या द्वारा जो एकूण मानवी मनाचा पट उलगडलेला असतो, जी त्या मनाची मुलभूत स्पंदने तिथे अविष्कृत झालेली असतात यावर असते.”^{१४} ह्यावरून ग्रामीण लेखनात निवेदनाची भाषा ही लेखकांवर अवलंबून असते. कारण त्यांना आपले अनुभव स्वाभाविक रीतीने अभिव्यक्त करावयाचे असतात. म्हणून तुपे ह्यांच्या निवेदनाला वास्तवता प्राप्त झाल्याचे जाणवते.

‘चिबाड’ (‘आंदण’- १९८६) ह्या कथेत व्यसनी शेतमजूर कुशाबाच्या बायकोची अस्वस्थता व दरिद्री अवस्था ह्याचे निवेदन असे : ‘खाली भुईचा तवा चुलीवर ठेवल्यागत. वरनं उन्हाचा नुसता जाळ. पाण्यात बुडवून काढल्यागत अंग घामानं चिब भिजलेलं. बुड फुटलेल्या घमेल्यातनं झरलेली माती टकुरित पडतेली. माती घामानं भिजून घामाच्या पाण्यातनं मिसळून तोंडावरनं खाली गळ्यावर नि छातीवरनं खाली. मंजाच्या अंगावर मातट ढेपनं दिसत होती. न्याहरीवक्तापासून मंजा मातीला टकुरं देऊन चालत होती.’ (पृ. ३८) ह्यावरून मंजाची गरिबीमुळे होणारी मनाची असहाय्य अवस्था माणदेशाचे वास्तवरूप प्रकट करते.

‘पाड’ (‘कोंबारा’- १९९३) ह्या कथेत वैशाखाच्या कडक उन्हाळ्यात शेतीतील कामे संपवून शेतकरी घरातल्या कामाकडे वळतात, तेव्हाचे निवेदन असे : “उन्हं भगटली हुती. गार वाऱ्याच्या झुळका उन झाल्या. घर गुदमरायला लागलं हुतं म्हणताना कुशाबा दारातल्या पिपरणीच्या झाडाबुडी बसून उन्हात वाळत घातलेल्या बोटव्याकडे बघत हुता. तापलेली भुई धगीचं फवारं फेकत हुती नि वाळू घातलेल्या बोटव्यांचा खमंग वास सुटला हुता. त्या खमंग वासानं कुशाबाच्या तोंडाला पानी सुटलं हुतं. बोटव उकडून खायाची इच्छा झाली हुती.” (पृ. ६५) ह्याठिकाणी उन्हाळ्यात काहीही काम नसल्यामुळे बायकांनी केलेले पदार्थ बसून खाण्यात दंग असणारी माणसे माणदेशात दिसतात.

एकंदरीत, उत्तम बंडू तुपे ह्यांच्या माणदेशी अभिव्यक्तीतून अस्सल ग्रामीण बोली, ग्रामीण वास्तवाचे अचूक निरीक्षण, नादमयता, ग्रामीण परिसरातील प्रतिमांचा अचूक वापर, प्रसंग हुबेहुब उभे करण्याचे सामर्थ्य ह्या गोष्टींचा प्रत्यय येतो.

अलीकडील काळात माणदेशात अनेक नवे कथाकार कथालेखन करीत असल्याचे दिसते. त्यात कृष्णा इंगोले, सयाजीराजे मोकाशी, अज्ञानबाबू (अजित वलेकर), तानाजी वाघमारे, वामन जाधव, सुनील दबडे, नानासाहेब झोडगे, रघुनाथ केंगार ह्यांचा अंतर्भाव होतो. ह्या कथाकारांच्या निवेदनशैलीतून माणदेशाच्या वर्तमानाचा प्रत्यय येतो. वलेकरांच्या 'वहिणी' ('गोतावळा'- १९८७) ह्या कथेत अत्यंत गरीब परिस्थिती असताना शंकर लग्न करतो. त्याची बायको कामाला सुगरण असते. गिरजाला दिवस जातात. त्यावेळचे निवेदन पाहण्यासारखे आहे. ते असे : 'चैत निघाला. उघड्या बोडक्या झाडांना नवी पालवी फुटली, दारातल्या लिंबाला म्हवर आला, अंब्याच्या झाडाला कैऱ्या लटकू लागल्या, अन् बुजरी कोकीळा कोटून तरी कुहूऱऱा कुहूऱऱा असा मधूर आवाज काढू लागली. त्या आवाजाच्या रोखानं वहिणी अंब्याच्या झाडाकडं पाहू लागली, अंबट कैऱ्या कराकरा चावून खावू लागली. अन् वहिणीच्या चेहऱ्यावर कोवळ्या पानासारखीच एक न्यारी चकाकी दिसू लागली.' (पृ. ८) वलेकरांच्या कथेतील ह्या निवेदनावरून अलीकडील काळातील लोकसंपर्कावरून भाषेतील बदल व माणदेशी निसर्गनियत प्रतिमांचा वापर कथेला जिवंतपणा प्राप्त करून देताना दिसतो.

६.२.२. माणदेशाचे चित्रण करणाऱ्या मराठी कथेतील संवाद :

संवाद हा भाषाशैलीचा एक घटक आहे. अभिव्यक्तीचे ते एक महत्त्वाचे अंग आहे. कथात्मक साहित्यात संवाद हे त्या त्या व्यक्तिरेखांच्या तोंडी असले, तरी संवाद सांगणाऱ्या निवेदकाचे अस्तित्व हे त्यात गर्भित असते. संवादामुळेच कथेतील व्यक्तिरेखांच्या मनातील विचार एकमेकांना कळतात म्हणजेच संवादासाठी एकापेक्षा अधिक व्यक्तींची गरज असते. संवादातून व्यक्तिरेखा निर्मिती, प्रसंगनिर्मिती, स्थलकालपरिसर, वातावरण ह्यांची निर्मिती होऊ शकते.

● ग. दि. माडगूळकरांच्या कथेतील संवाद :

ग. दि. माडगूळकर ह्यांच्या ग्रामीण माणदेशी कथेमधील अभिव्यक्त झालेले ग्रामीण जीवन हृदयस्पर्शी आहे. कारण त्या त्या समाजाचे मानस त्यांच्या बोलीतून व्यक्त होत असते. ह्यासाठी माडगूळकरांनी अभिव्यक्तीचे एक प्रभावी माध्यम म्हणून बोलीचा वापर केलेला दिसून येतो. परंतु गदिमांनी भाषेचे विशेष भान ठेवलेले दिसत नाही.

कथेतून भरपूर तपशील देतात, स्वतःच्या अनुभवांना सहजपणे अभिव्यक्त करतात. त्यांचे संवाद कथेला गती देणारे असतात. 'पुरुषाची आई' ('बांधावरच्या बाभळी'- १९६३) ह्या कथेतील संवाद सहजपणे आलेला आणि कथेला गती देणारा असल्याचे जाणवते पहा:

“कवि, मास्तरची नू तुमची मैत्री खूप झाली नाही ?”

“खरंच खूप झाली. त्यांचं घर, मला माझंच वाटतं.”

“वाटतं ना !”

“हे काय विचारता आई ?”

“मास्तरच्या म्हातारीनं सांगितलं तर काम कराल एखादं ?”

“कां नाही करणार ? सांगून बघा.”

“तुम्ही वयानं लहान आहांत पुरुषापेक्षा.”

“लहान असले म्हणून काय झालं ?”, मी म्हणालो.

“काम जरा थोरांना साजेल असंच आहे.”

“सांगा तर खरं.”

“त्याला नाही हं सांगायचं.”

“नाही सांगणार. आतां बोला काम.” (पृ. ७८)

अशापद्धतीने कथा पुढे गतीमान होत राहते.

गदिमा कथेतून सत्त्वशील माणसांना उभे करतात. ह्यातून निरनिराळ्या व्यक्तिरेखा आकाराला आलेल्या दिसतात. ह्यात त्या व्यक्तिरेखांची ठेवण, लकब, वावर, वर्तन इ. गोष्टी बारकाईने रेखाटलेल्या दिसतात. त्यामुळेच गदिमांच्या कथेत सहजता दिसते. 'बीज' ('थोरली पाती' - १९६३) ह्या कथेत तरुण मुली गरीब अपंग तुकारामकडे पाहून म्हणतात,

“ईSS”, ती भिऊन चिटकली.

“अगंबाई ! असला कसला माणूस हा ?”

“पाठीवर गं काय आहे त्याच्या ?”

“आवाळू आहे !” पाटलाच्या सुनेने आपल्या पाठराखणीला सांगितले.

“एवढं मोठं ?”

“करणी देवाची !”, पाटलाची सून म्हणाली,

“हाडं नसतात आवाळूत ?”

“कोण जाणे ! बघ हवी तर !”, बेफिकीरीने पाटलाची सून म्हणाली. (पृ. ६०)

अशारीतीने माडगूळकरांच्या संवादातून सहजता जाणवते. त्याचबरोबर व्यक्तिरेखांच्या ठिकाणी असलेली एखादी लकब, ठेवणही जाणवते.

ग. दि. माडगूळकर माणसाचे वर्णन तपशिलाने करताना दिसतात. कथेत व्यक्तिरेखांच्या मुखातून येणारी भाषा त्यांचे अंतरंग स्पष्ट करणारी असते. 'रामा बालिष्ठर' ('थोरली पाती'-१९६३) ह्या कथेत रामा कदम आपल्या मालकाला त्याच्या खास शैलीत साऱ्या गावाची हकीकत सांगतो. पहा : "रामा, पाय मोकळे करायचे राहिले आज ?" मी म्हणालो.

"मन मोकळं झालं, की आंग मोकळं होतं, काका, " गड्याने सांगितले.

"इथं एक चरख्याचा वर्ग निघाला होता. त्याच काय झालं, रामा !"

"सखा पवाराची बायकू पास झाली, तेवढी."

"म्हणजे ?"

"गेली पळून."

"कुठं ?"

"तिचं तिला माहीत. चरखा शिकवणारा मास्तर नू ती दोगंबी पळाली. गेली असतीन पाकिस्तानांत." (पृ. १३०) ह्यावरून ग्रामीण भागातील लोकांच्या मनातील भावना समजण्यास मदत होते.

ग. दि. माडगूळकरांच्या संवादातून माणदेशातील बलुतेदारांची स्वभावैशिष्ट्ये स्पष्ट होतात. 'सोने आणि माती' ('सोने आणि माती'- १९७३) ह्या कथेतील सारजा आपला नवरा दशरथ ह्याला पांढरीची माती आणण्यास सांगते. त्यावेळचा संवाद असा:

'काम न्हाई न्हवं आज ?'

'न्हाई'

'मग तेवढं काम करा आज.'

'कंचं ?'

'त्या बामनाच्या काकी लइंदी सांगत्यात. पांढरीची माती. त्यास्नी भित्ती सारवायच्या हाईत.'

'काय तर कोरड्याशाला तर दील. म्या व्हय म्हनून सांगटलंय त्यास्नी...'

'तू अजून गावकी बलुत्याच्याच काळात हाईस बग!'

'असू द्या. तेवढं काम करां माज्यासाठी.' (पृ. २-३)

एकंदरीत, ग. दि. माडगूळकरांच्या कथेतील संवादांमधून तपशिलाचा केलेला भरपूर वापर, बोलीचा वापर, सहजता, कथेला गती देणारे संवाद, काव्यात्मकता, प्रासादिकता, मनापासून सजीव केलेल्या व्यक्तिरेखा, भाषेतील घरगुती गोडवा, वास्तवपूर्ण ग्रामीण दर्शन, रसाळ निवेदनपद्धती ह्या गुणांमुळे त्यांची अभिव्यक्ती खास माणदेशी वाटते.

● व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कथेतील संवाद :

व्यंकटेश माडगूळकरांच्या लेखनातील एक महत्त्वाचा भाग म्हणून त्यांच्या संवादलेखनाकडे पाहिले जाते. त्यातून घडणारे सरळ मनाचे प्रतिबिंब निसर्गाचे होणारे कलात्मक दर्शन ह्यांच्यामुळे त्यांचे संवाद हृदयस्पर्शी व नेमके वाटतात. ग्रामीण व्यक्तींच्या स्वभावातील अनेकविध छटा त्यांच्या संवादांमधून क्षणोक्षणी जाणवतात. त्या त्या व्यक्तींच्या बोलण्यातून संवाद इतके प्रभावी बनतात की, ती व्यक्तीच आपल्या डोळ्यासमोर साक्षात उभी आहे, असे वाटते. त्यांच्या अल्पाक्षरी शैलीने नटलेले संवाद माणदेशाची ओळख करून देण्यास पुरेसे ठरतात. कथेच्या समग्र वातावरणात जिवंतपणा आणणारे संवाद माडगूळकरांच्या कथेचे लावण्यच आहे, असे म्हणावेसे वाटते.

व्यंकटेश माडगूळकर ग्रामीण व्यक्तींच्या स्वभावातील छटा संवादांमधून अचूकपणे टिपतात. ग्रामीण परिसरातील व्यक्तिमानसाचे वाचक असेच ते संवाद असतात. स्वभावधर्मातील आवश्यक तेवढ्याच छटा व्यक्त करणारे संवाद निर्माण करणे व त्यात जिवंतपणा आणणे, हा माडगूळकरांच्या अभिव्यक्तीचा खास विशेष दिसतो. 'शिदा चांभार' ('माणदेशी माणसे'- १९४९) ह्या कथेत शिदा चांभारावर गावातील चोरीचा आळ येतो. ब्राह्मण माणसे शिदावर रागावतात, पोलीस घराची झडती घेतात; तेव्हा शिदा बोलतो, "का बिघडलं जी आणली म्हणून? आगीत जळूनच गेली असती की ? गहू आणलं ते गेलं खाऊन. खायचा जिन्नस कुठला न्हातुया ! ही चार भांडी हैती. चांभारानं शिवलेली चालत असली तरी न्या जा बापडी !" (पृ. ७४) ह्या संवादावरून शिदाच्या नेमक्या स्वभावाचे दर्शन घडते.

व्यंकटेश माडगूळकरांचे बरेचसे संवाद कलात्मक जाणीव प्रकट करणारे आहेत. त्यातूनही ग्रामीण भागातील वेगवेगळ्या स्वभावछटा व्यक्त होताना दिसतात. 'धर्मा रामोशी' ('माणदेशी माणसे'- १९४९) ह्या कथेत कथाकारांच्या आईचे सोन्याचे फूल प्रवासात कोठेतरी पडते. दुसऱ्यांना हे सांगण्याची सोय नसते. तेव्हा कथाकाराची आई धर्मा विश्वासू म्हणून त्याला सांगते. तेव्हाचा संवाद पहा:

“धर्मा फूल पडलं बाबा वाटेत” त्यावर धांदलीत तो म्हणतो,

“अक्का, खंदील द्या लावून.”

“आणि तशा रात्री ते एवढंस फूल शोधण्यासाठी पडला बाहेर अंधारात आणि सांगायचं कारण म्हणजे चांदणी उगवायला फूल घेऊन आला माझा सासरचा धर्मा नाईक !”

“होय नां आई ? अगं, मग या दुष्काळात उपाशी मरतोय तो. पाला उकडून खातो आहे.”

“मी बरी उपाशी मरू देईन रे त्याला.” (पृ. ६) ह्यावरून ब्राह्मण स्त्रियांची बोलण्याची लकब तसेच धर्मा रामोशाच्या स्वभावातील काही भावच्छटा एकाचवेळी माडगूळकरांनी अभिव्यक्त केल्याचे दिसून येते. ह्यातून कथाकाराची कलात्मक दृष्टी स्पष्ट होते.

माडगूळकरांच्या संवादातून आपणाला नर्मविनोदही पहावयास मिळतो. ‘बिटाकाका’ (‘माणदेशी माणसे’- १९४९) ह्या कथेत बिटाकाकांना बऱ्याच वर्षांनंतर मुलगा होतो. त्याचवेळी कथाकाराला मुलगी झालेली असते. त्यावेळचा संवाद असा :

“ माझा बंदा रुपया आहे, लेका ! पोरीला काय करतोस ! किती वजन आहे ? ” मी खाली मान घालून म्हणालो, “साडेचार पौंड.”

“आमचा गडी आठ पौंडांचा आहे ! ”

“आता काही चिंता नाही. उद्या बापू मोठा होईल आणि गाडाने पैसा मिळतील.” (पृ. १४७) ह्यावरून बिटाकाकांच्या जीवनातील सुखदुःखाचे प्रसंग सतत हालते ठेवण्यास हा नर्मविनोद उपकारक झाल्याचे जाणवते.

माडगूळकरांचे संवाद हे माणदेशी लोकांच्या स्वभावधर्मातून आपोआप वरती येताना दिसतात. त्यातून एकप्रकारचे जिवंत नाट्य साकार होताना दिसते. ‘गोडेपाणी’ (‘उंबरठा’ - १९६०) ह्या कथेत महार लोक स्वतःसाठी विहीर खोदतात. त्याला गोडेपाणी लागते, तेव्हा सवर्णांचे डोळे फिरतात. महार लोकांवर गावकरी उलटतात, तेव्हा गावकऱ्यांच्या बोलणीतील संवाद असा : ‘मग लेकानूं, तुमच्यावर फिर्याद केली पायजेल. दुसऱ्याची जागा दांडगाव्यानं घेऊन त्यात हीर काढली तुमी. ही काय मोगलाई हाय व्हय, रं ? तुम्ही चढ झाला गावाला.’ (पृ. २२) ह्यावरून संवादातील नाट्य जिवंतपणे समोर उभे राहताना दिसते. ह्यासंदर्भात गो. ग. कुलकर्णी म्हणतात, “संवाद आणि कथेचा आशय या दोन गोष्टी सहजपणे एकमेकांमध्ये मिसळून गेल्यामुळे माडगूळकरांच्या कथाकृतींना एक लावण्यामयी घाट प्राप्त होतो. कथेच्या आशयाच्या प्रवाहात योग्य ठिकाणी निसर्गतः फुलून आल्याप्रमाणे निवेदन आणि संवाद अवतरतात आणि त्यांच्या या सहज उद्रेकामुळे कथापुष्प फुलून येते.”^{१५}

व्यंकटेश माडगूळकर माणदेशी माणसाच्या मनाच्या जाणिवा व्यक्त करताना व्यक्तीच्या अंतर्मनाचे दर्शन संवादातून घडवतात. त्यांच्या कथेतील माणसे माणदेशातील आहेत. त्यांच्या जीवनातील दुःख ते त्या माणसांच्या बोलण्यातून, वागण्यातून, हालचालीतून अत्यंत संयमाने संवादातून व्यक्त करताना दिसतात. 'वारी' ('वारी'- १९६२) ह्या कथेत म्हाताच्या अर्जुनाला मरण्यापूर्वी आपण पंढरीची वारी करावी, असे वाटते. तो पंढरपूरला जातो. पण ऐनवेळी त्याच्या मनावर बिंबलेली अस्पृश्यता उफाळून येते. तो म्हणतो, "देवा, मी आत येनं खरं न्हवं, मी म्हार. वंगाळ जातीचा. हे हाड पयलंच बाटलेलं हाय ते घिऊन मी तुझ्यापाशी कसा येऊ ? देवा, ते माज्याच्यानं व्हनार न्हाई. मी माझी पायरी सोडनार न्हाई. वाडवडील वागत आलं, तसाच मी बी वागन. देवा इट्टुबाराया, ह्यो बाटलेला धी घेऊन तुज्या देवळात येनार न्हाई. देवा, आपली लायखी न्हायी." (पृ. ८) ह्या आत्मगत संवादावरून आपण परंपरागत अस्पृश्य असल्याची जाणीव खोलवर बिंबलेली दिसते. तसेच त्याचे सश्रद्ध आगतिक मनही स्पष्ट होते.

एकंदरीत, व्यंकटेश माडगूळकरांच्या माणदेशी कथेतील पात्रप्रसंगांच्या निर्मितीसाठी केलेला संवादाचा योग्य वापर, नाट्यात्मकतेचे योग्य भान, वाचकांना आकर्षित करणारे संभाषण, ग्रामीण व्यक्तींच्या स्वभावाचे वास्तव चित्रण, कलात्मक जाणीव, नर्मविनोद हे अभिव्यक्तीचे विशेष जाणवतात.

● शंकरराव खरातांच्या कथेतील संवाद :

शंकरराव खरातांची कथा दलित समाजाचे चित्रण करणारी आहे. दलित समाजातील उपेक्षित माणसे, त्यांचे उपेक्षित जीवन ह्यांचे त्यांनी वास्तव चित्रण केले आहे. माणदेशातील दलित समाजातील महत्त्वाचे कथाकार म्हणून त्यांच्याकडे पाहिले जाते. आपल्या समाजातील अनुभवलेल्या प्रसंगांना त्यांनी कथेतून कलात्मक रूप देण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. त्यांची कथा त्यांना आलेले अनुभव समर्थपणे मांडताना दिसते. खरातांचे संवाद कधी नागर, तर कधी ग्रामीण बोलीतून पहावयास मिळतात. 'सल्ला' ('टिटवीचा फेरा'- १९६३) ह्या कथेत शिवाची जमीन गावातील चौगुले ताकदीच्या बळावर हडप करतो. शिवा न्याय मिळवण्यासाठी वकिलाकडे जातो. त्यावेळचा संवाद असा :

“लेका! म्हाताच्या ! हे तर एकदम मुदतीच्या बाहेर गेलेलं काम ! हे कसं वठणार?”

“महाराज ! कामं कशी वठवायची ते तुमच्या हातांत!”

“अरे म्हाताच्या ! हे काम भारी अवघड ! खर्चांचं ! त्यात तुझा कसा निभाव लागायचा?”

“वकीलसाब ! काम अवघड म्हणून तर तुमच्या नावावर आलो. खर्चाचा तुमी का इचार करता ? वाडवडलांचा डाग परत मिळवण्यासाठी एकादं टुकडं फुगून टाकीन !” (पृ. १०९) ह्या संवादातून उपेक्षित समाजातील माणसांची जमिनीवरील श्रद्धा व्यक्त होते. तसेच माणदेशातील दलितांच्या दुःखद जाणिवा व्यक्त होताना दिसतात.

शंकरराव खरात माणदेशातील ग्रामीण शब्द वापरून ग्रामीण वातावरण संवादातून रेखाटतात. त्यातून ग्रामीण जीवनातील वास्तव रेखाटण्याचे त्यांचे सामर्थ्य दिसून येते. ‘कोंडीबा कुंभार’ (‘बारा बलुतेदार’- १९५९) ह्या कथेत कोंडीबा हा खूपच गरीब असतो. त्याचा मुलगा लम्नाच्या वयाचा होतो व कोंडीबाला काळजी लागते. गरिबीमुळे मुलगा वाईट मार्गाला लागण्याअगोदर त्याला संसारात गुंतवलेला बरा, असा सल्ला कोंडीबाला त्याची बायको देते. त्यावेळचा संवाद पहा :

“तुमी आज माझ्या मनातलं बोलला, डोळ्यादेखत पोरावर तांदूळ टाकू या. आपल्या माघारी तेंच काय होईल, ते कुणी सांगावं !”

“आपला घ्यो नाचारपना ! आपल्या घरी कोन पोरगी देईल?”

“आवं, पोरीसनी काय तोटा ! हायत्या की मांज्या नात्यातल्या ! कुनाचीबी बधीन ! पोराला शीणजोड !”

“मग बग ! तुज्याच्यानं पोरगी जमली, तर येत्या वैशाखात दारात मांडव उभा करु. अगं, पन आपलं घर रिकामं ! घरात ना दाणादुणा ! नव्या धडुतंपांघुरणाला ना पैकाआंडका ! हेचा इचार कसा करावा?”

“आवं, जनलोक लगीन करतं का आपुनच करतुया !” (पृ. ४३)

ह्यावरून माणदेशातील ग्रामीण वास्तव माणदेशातील लोकांच्याच शब्दात व्यक्त झाल्याचे दिसते. ह्यासंदर्भात नागनाथ कोत्तापल्ले म्हणतात, “ग्रामीण वास्तवाची जाण शंकरराव खरात यांना आहे. या ग्रामीण वास्तवात कुचंबणाच्या दलित जीवनाचे चित्रण त्यांनी केलेले असले, तरी त्यातून ग्रामीण वास्तवावरची त्यांची पकड किती पक्की आहे, हेच लक्षात येते.”^{१६}

शंकरराव खरातांचे संवाद वाचकांच्या मनाला भिडतात. खरातांनी सर्वसामान्य लोकांच्या दैनंदिन जीवनातील प्रश्न कथेत मांडल्यामुळे त्यांनी नेहमीच्या व्यवहाराचीच भाषा

वापरली आहे. त्यांच्या कथेतील संवाद कधीकधी दीर्घ स्वरूपाचे असल्याचे जाणवते. 'बहिष्कार' ('दौडी' - १९६५) ह्या कथेत गावकरी व दलित ह्यांचा नाट्यपूर्ण संवाद आहे. दलित लोक गावकीची कामे नाकारतात. त्यामुळे सवर्ण व दलित ह्यांच्यात वाद सुरु होतो. त्यावेळचा संवाद असा :

“मग आता तुमची सगळी कामं बंद करायची म्हणतां ?”

“व्हय केलीच बंद”

“मग आता आमी देशमुख - देशपांड्यांनी आपली मेलेली जनावरं ओढायची व्हय रं ?”

“त्याला का झालं, ते आपलं घरचं काम आहे ?”, नाना बोलतात.

“आमी मढ्याची लाकडं टाकली, तर तुमाला बरं दिसलं ?”

“आपल्या माणसाला शेवटी पाणी पाजता. मग तेची लाकडं टाकली म्हणून काय झालं !”

“आमाला आमच्या दणकट मनगटाचा आधार आहे. श्रम केले, घाम गाळला, तर भाकरीला काय कुठं तोटा ! ” (पृ. ४७) ह्यात खरातांची भाषा अनुभवी चित्रणामुळे जिवंत झाल्याचे जाणवते. ह्यातून प्रक्षोभ जाणवतो.

शंकरराव खरातांचे संवाद अर्थपूर्ण असतात. संवादातील प्रसंगातून ते नाट्य चित्रित करताना दिसतात.

'तमाशा' ('सांगावा' - १९६२) ह्या कथेत तसासगीर लोकांना चहा पिण्यासाठीसुद्धा जवळ पैसे नसतात. तमाशात मोठमोठ्या व्यक्तींची पात्रे वठवणाऱ्यांची प्रत्यक्ष व्यावहारिक जीवनातील कुचंबणा पुढील संवादातून जाणवते.

“गड्या, राती वगात राजा म्हणून झाला हुता !”

“हाय आपला आशीर्वाद.... मालक, कपभर चा तरी द्या.”

“अरीच्चा ! अजून च्या बी झाला न्हाय !”

“कुठलावं मालक ! आवं आम्ही मोकळंच हाय. इक खायला जवळ पैसा न्हाय .” (पृ. १२४)

एकंदरीत, शंकरराव खरातांच्या संवादातून माणदेशातील बोलीभाषेतील शब्द, कलात्मकता, ग्रामीण वास्तव त्यांच्याच शब्दात व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य, माणदेशातील व्यावहारिक भाषेचा वापर ही वैशिष्ट्ये दिसून येतात.

● द. ता. भोसले ह्यांच्या कथेतील संवाद :

द. ता. भोसले हे माणदेशातील आघाडीचे कथाकार म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या कथांचे स्वरूप मात्र संपूर्ण माणदेशी आहे, असे म्हणता येणार नाही. त्यांना ग्रामव्यवस्थेचे नेमके आकलन असल्याचे जाणवते. शेतीशी निगडित असणारे जीवन त्यांच्या मांडणीतून प्रभावीपणे अवतरते. तसेच श्रम करणारे लोक, दरिद्री आणि दलित माणदेशी माणसे ह्यांच्या दुःखाचे चित्रण त्यांच्या कथेतून अभिव्यक्त झाल्याचे जाणवते. माणदेशी ग्रामीण बोलीची जाणीव भोसले ह्यांना चांगल्या पद्धतीने असल्याचे दिसून येते. 'जन्म' ('पाऊस'- १९८४) ह्या कथेत पाटलाची अडलेली म्हैस वाचविण्यासाठी गेनाला जावे लागते. त्यावेळचा संवाद असा :

“कोण हाय?”

“कोण गेना ? मी पाटील हाय. तुज्याकडंच आलुया.”

“मालक तुम्ही ? आन् यावेळी माज्याकडं कसं काय आलात?”

“चपला घाल पैल्या. चल चल. म्हस तिकडं आडलीया. त्या भिकाला काय कळत न्हाय. चल चल. तुझ्याबिगर सुदरायचं न्हाय.” (पृ. ६६) ह्यावरून भोसले ह्यांना माणदेशी बोलीची चांगली जाण असल्याचे दिसते.

भोसले ह्यांच्या कथेतील संवादातून माणदेशी माणसांच्या मनाचा अचूक अंदाज येतो. 'करामत' ('अन्न'- १९७६) ह्या कथेत दामू विधवा किष्णाला पटवण्याचा प्रयत्न करतो. किष्णा ही एकटीच असल्यामुळे ती दामूच्या कलाकलाने घेते. आपल्या मनाचा थांगपत्ता लागू देत नाही. त्यावेळचा संवाद असा:

‘किष्णा, तू म्हनतीयास त्ये खरं हाय. आयला, आम्हा गड्यास्नी अकलच नसती बग !’

‘चला काय तरीच बोलताय ! तुमच्याअितका बाजिदा गडी पिरतीमित तरी असलं का ?’

‘किष्णा, मी दुसऱ्याफुडं मस बाजिदा असंन. पन तुज्याजवळ बाजिदापन करनार न्हाओी बघ. वचन दिऊ का ?’

‘वचनाची जरूर न्हाय. माजा इस्वास हाय तुमच्यावर’

‘पर मग पुन्ना कवा गाट भेट ?’

‘कारबारी, जरा जमानं घ्यावं. मला तरी नकू हाय काय ? पर सारं कसं बैजवार झालं पायजे बगा. कुनाला ताकास तूर लागू नी !’ (पृ. ८०) ह्यावरून एक व्यक्तिरेखा दुसऱ्या व्यक्तिरेखेला कशी झुलवत ठेवते, हे समजते. तसेच माणदेशातील माणसांचा व्यवहारीपणाही जाणवतो.

भोसले ह्यांच्या कथेतून माणदेशातील नाट्यमयता विनोदाच्या अंगाने व्यक्त होताना दिसते. 'पाळत' ('पाळत'- १९७७) ह्या कथेत तात्या आपल्या एकुलत्या मुलाला (भिक्याला) घरात झोपवून ठेवलेली बाई तारा हिच्या घरी येतात. पाठोपाठ भिक्याही येतो. त्यावेळचा संवाद असा :

'तात्या -'

'आरं, तू झोपला व्हातास नव्हं ?'

'छ्या छ्या ! कुटला झोपतुया. नुस्तं घोरण्याचं सांग केलं!'

'तू जा घरी. मी आलूच.'

'पण तू हितं काय करतुयास स्वांग की !'

'मी श्यान खातुया. तुला पायजेल ?'

'आता नगं. पुन्ना लागलं तर हितंच येईन मी बी.' (पृ. ११).

ह्यात तात्या व भिक्या ह्यांच्यातील 'तुला पायजेल ?' ह्या वाक्यातून नाट्य निर्माण होते. ह्यातून कथानकाला गती देणारा व नाट्यमयता स्पष्ट करणारा हा संवाद असल्याचे जाणवते.

द. ता. भोसले ह्यांच्या माणदेशी कथेतील संवादातून व्यक्तीच्या वास्तव जीवनावर प्रकाश टाकण्यात आलेला दिसतो. 'देवपूजा' ('पाऊस'- १९८४) ह्या कथेत कावेरी व श्रीधरपंत ह्यांच्या आयुष्यातील शेवटच्या प्रसंगीसुद्धा त्यांची नोकरी करणारी मुलं त्यांना भेटण्यास येत नाहीत. त्यावेळचा ह्या दोघांचा संवाद असा :

'पोरांना नका पत्र टाकू. माझं हे कायमचंच आहे. ती येवून तरी काय करणार आहेत ? आणि पत्र टाकून देखील किती येतील, कुणास ठाऊक ? दोघांनाही त्यांचे संसार आहेत. नोकऱ्या आहेत. थकलेल्या आईबापांना सारखं भेटणं त्यांना या महागाईत परवडणार नाही.' 'तुझंही खरंच आहे. मागं पत्र लिहिली पण आले नाहीत. पाच - पंचवीस रुपये देखील कुणी पाठवून दिले नाहीत.' (पृ. १४) ग्रामीण वास्तवावरून माणदेशी व्यक्तींच्या जीवनावर कथाकाराने ह्या संवादातून प्रकाश टाकल्याचे जाणवते. मुलांबद्दल राग, निराशा ह्यातून व्यक्त झाल्याचे दिसते.

एकंदरीत, द. ता. भोसले ह्यांच्या कथेतील संवादातून नाती उलगडणारे मनोविश्लेषण, जीवनानुभवातील नाट्य, ग्रामीण वास्तवाचे अचूक दर्शन, कथेस प्राप्त होणारी गती, काव्यात्म आशयास साजेशी शैली ही अभिव्यक्तीची वैशिष्ट्ये दिसतात.

● उत्तम बंडू तुपे ह्यांच्या कथेतील संवाद :

उत्तम बंडू तुपे ह्यांच्या कथेमध्ये माणदेशातील बोली जाणवते. ग्रामीणतेशी नाते सांगताना ग्रामीण वापरातील बोलीचाच वापर आवश्यक वाटतो. कारण त्यात जिवंतपणा असतो. बोलीवरून माणूस कोणत्या भागातील आहे, हे ओळखता येते. ह्याविषयी आनंद यादव म्हणतात, “साहित्य कला - निर्मितीशी जेव्हा कोणतीही भाषा निगडित होते, तेव्हा ती ‘सामाजिक व्यवहाराचे साधन’ राहत नसून कलामाध्यमाचे रूप घेत असते. त्यावेळी तिचा ‘एक निर्मिती माध्यम’ म्हणून विचार करावा लागतो.”^{१७} ह्यावरून ग्रामीण कथावाङ्मयात अभिव्यक्तीला अतिशय महत्त्व असल्याचे जाणवते. तुपे ह्यांनी माणदेशी ग्रामीण बोलीभाषेचा वापर करून कथा लिहिल्याचे दिसते.

उत्तम बंडू तुपे ह्यांच्या कथेत माणदेशी बोलीचा गावरान रांगडेपणा शोभून दिसतो. त्याठिकाणच्या बोलीभाषेत संवाद आल्यामुळे व्यक्ती, प्रसंग, घटना ह्या वास्तव रूप धारण करतात. ‘आंदण’ (‘आंदण’- १९८६) ह्या कथेत बाबल्या शेतात विहीर पाडण्याचे ठरवतो. त्यासाठी पैसे खर्च करण्याची मनाची तयारी करतो. कर्ज काढतो, गाय विकतो व घरी येतो. त्यावेळचा संवाद असा :

‘येता, येता भिवाला खुणवलं. भिवा त्याच्या मागनं गेला.’

‘भिवाअण्णा, गोबा घेऊन दारु भरली तर.’

‘तर काय, रान उठलं की.’

‘मंग उद्याला सा - सात गोबं घ्या. खच्चून दारु ठासा. बत्तीशी जाम बसवा.’

‘बाबल्या, मी सगळं बैजवार करतू. काळजी करू नगंस.’

‘भिवाअण्णा, ह्या हिरीच्या नादात घर तर बुडलं; पर आता माळरानबी विकायची तयारी हाया. पर पाणी बघायचं’ (पृ. १४). ह्यावरून हा प्रसंग वास्तव रूप धारण करताना दिसतो. माणदेशी बोलीमुळेच संवाद उठावदार झालेला दिसतो.

ग्रामीण भागातील अज्ञानामुळे स्त्रीची काहीही चूक नसताना तिला अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. कुटुंबनियोजनाची शस्त्रक्रिया अयशस्वी झाल्यानंतर एखाद्या स्त्रीला

नरकयातना भोगाव्या लागतात. 'चूक कुणाची' ('आंदण'- १९८६) ह्या कथेत गेणूची कुटुंबनियोजन शस्त्रक्रिया झाल्यानंतर त्याची बायको सपनाला दिवस जातात. त्यावेळचा संवाद पहा :

'आत्या, सपना त्यातली न्हाय.'

'तर गं तूबी त्यातली नसचिला ?' थोरली जाव म्हणाली,

'माझ्या पायात तुटकं पायतान हाया.' सरु तरपसली.

'सरे, आमी जावा - जावा बघू ! तू गं कोण आमची?'

'ए, तुला गं कोण खेटायला यतंय ? तुमास्नी तसा संशव येत आसला तर गेणूदाजीला तपसून आना. काय घ्या - तोडलेलं जुडलं आसलं तर ? ह्या करणीनं ही सपना जलमातनं उठायची.'

'सरे, लई शेनी हू नगंस. आमाला कळतंय ते. आमीबी आन्नच खातूय.'

'मी काय कुणाची घरं घुसाय आली न्हाय. मला माझ्या नवऱ्याचं घर भक्कम हाया.' (पृ. ७३). ह्यावरून माणदेशातील स्त्रियांची बोली ही पुरुषांपेक्षा ठसकेबाज व जिवंत असल्याचे जाणवते.

तुपे ह्यांच्या कथेत माणदेशातील वास्तव समाजचित्रण दिसून येते. 'घडी' ('कोंबारा'- १९९३) ह्या कथेत रानू व कला ह्यांचा संसार व्यवस्थित चालू असतो. रानूचे वडील हुंड्यासाठी कलाला त्रास देतात. तिला माहेरी पाठविली जाते. काही दिवसांनी रानू तिला आणण्यासाठी जातो. त्यावेळचा संवाद असा :

“ 'तुझा बाप गं.'

'तुमचीच वाट बघत्यात.' कलाचा बाप येतो व म्हणतो,

'पावनं, चला की घराकडं. पाहुण्यानं असं उभ्याउभ्या येऊन जानं बरं नव्हं.'

'मी कलाला नियाला आलुया.'

'तुमचा ऐवज तुम्ही घेऊन जा. आन या घडीची वाट आमीबी बघत हुतो.' "(पृ. १७१)

ह्यावरून तुपे ह्यांना ग्रामीण वास्तवाचे चांगले आकलन असल्याचे जाणवते. नेमक्या शब्दांमधून केलेल्या मांडणीमुळे तुपे ह्यांच्या कथा माणदेशी वाटतात.

एकंदरीत, उत्तम बंडू तुपे ह्यांनी माणदेशी बोलीचा केलेला चपखल वापर, ग्रामीण वास्तवाचे सूक्ष्म निरीक्षण व मांडणी, दैनंदिन व्यवहारिक भाषा हे त्यांच्या अभिव्यक्तीचे विशेष असल्याचे जाणवते.

● अन्य कथाकारांच्या कथेतील संवाद :

अलीकडील काळात माणदेशातील अनेक कथाकारांपैकी अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने कोणीही गंभीर दिसत नाही. तरीही कृष्णा इंगोले ह्यांची भाषिक दृष्टिकोनातून दखल घ्यावी लागेल. 'सोन्या घुळी' ('माणदेशी कथा' - १९९०) ह्या कथेत कोडीबा सातपुते स्वतःच्या गाईपासून बैल तयार करण्याचे ठरवतो. त्यावेळी वसंताबरोबरचा संवाद असा :

“वसंता, औंदा मी बी संकरीत गाय करावी म्हणतूय.”

“करा की, चांगलं हाय.”

“काय करू दे ?”

“शंभर टक्के आणा की गाय. वीस बावीस लिटर पिळणारी.”

“किती पडत्याल ?”

“नऊ - दहा हजार पडत्याल.”

“हे ! हे ! हे काय जमायचं न्हाय. आपल्या गरिबाच्यानं.”

“मग इंजेक्शन देऊन ५० टक्के करा ? कालवड हाय नव्हं. माजावर आली की जवळ्याला नेऊन इंजेक्शन द्या !” (पृ. ८१) ह्या संवादावरून इंगोले ह्यांनी माणदेशातील जीवनानुभवाप्रमाणे आणि प्रदेशाप्रमाणे भाषेचे वळण नागरी ठेवलेले दिसते. परंतु संवाद मात्र ग्रामीण बोलीतीलच असल्याचे जाणवते.

६.२.३. माणदेशाचे चित्रण करणाऱ्या मराठी कथेतील अभिव्यक्तीचे
अन्य घटक :

कथेची भाषा ही कल्पित विश्वाची भाषा असते. कथाकार कधीकधी आपल्या मनातील भावना व्यक्त करण्यासाठी रूढ कथेचे संकेत न पाळता शब्दांच्या, वाक्यप्रचारांच्या रूढ तऱ्हा, वाक्यरचनेचे नियम ह्यांना न जुमानता प्रयोग करून भाषिक अभिव्यक्ती साधतो. ह्याद्वारे कथाकार भाषेचा काव्यात्म वापर करून आपला कलात्मक हेतू साध्य करतो. ह्यासाठी तो प्रतिमा, म्हणी, उपमा ह्यांचा आश्रय घेतो.

कथेत प्रतिमेच्या वापराला महत्त्वाचे स्थान असते. प्रतिमा ही कथेच्या भाषारुपाचा एक घटक असते. ह्याबद्दल सुधा जोशी म्हणतात, “प्रतिमा ही कथेला काव्यात्मतेचे परिमाण किंवा काव्यात्म गुणवत्ता लाभवून देते. स्थळकाळाच्या किंवा वातावरणाच्या निर्मितीत

प्रतिमायोजनेला अर्थपूर्ण भूमिका असू शकते. पात्राच्या मनोदर्शनात, नेणिवेच्या पातळीवरील व्यामिश्र मनोव्यापारांच्या दर्शनात प्रतिमायोजनेला महत्त्वाचे स्थान असते.”^{१८}

मराठी कथेतील माणदेशाच्या चित्रणाच्या अभिव्यक्तीचा विचार करताना आपण निवेदन व संवाद ह्या घटकांचा विचार केला. आता माणदेशातील शब्द, प्रतिमा, उपमा, म्हणी, वाक्प्रचार, कथांची शीर्षके ह्या घटकांचा विचार करावयाचा आहे. ह्या सर्व घटकांमधूनच कथाकाराचा अनुभव परिणामकारकतेने प्रकट होऊ शकतो. बोली ह्या खेड्यातील संस्कृतीच्या निदर्शक असतात. ह्यासाठी अभिव्यक्तीचे एक प्रभावी माध्यम म्हणून कथाकारांनी वरील सर्व घटकांचा वापर केलेला दिसून येतो.

● ग. दि. माडगूळकरांच्या कथेतील अभिव्यक्ती :

ग. दि. माडगूळकरांची कथा परंपरेने चालत आलेल्या लोककथेच्या श्रवणावर व संस्कारावर समृद्ध झालेली आहे. त्यामुळे माणदेशी परंपरेची अनेक भाषिक वैशिष्ट्ये तिच्यातून अभिव्यक्त होतात. कथेची धाटणी ही निवेदनाची आहे. भाषिक दृष्टिकोनातून गदिमांच्या कथासंग्रहांच्या शीर्षकांचा विचार करावा लागतो. ‘लपलेला ओघ’ (१९६१) ह्या शीर्षकातून त्यांची इच्छा व्यक्त झालेली आहे. माडगूळकर हे प्रामुख्याने कवी आणि पटकथाकार होते. तत्संबंधित यशामुळे त्यांच्यातील कथाकाराला वाव मिळालेला दिसत नाही म्हणून त्यांनी पहिल्याच कथासंग्रहाला ‘लपलेला ओघ’ असे नाव दिलेले दिसते. ‘बांधावरच्या बाभळी’ (१९६३) ह्या शीर्षकातून माणदेशी सामाजिकता व्यक्त केलेली आहे. बाभूळ हे झाड माणदेशाचे वैशिष्ट्य आहे. कोणत्याही प्रतिकूल परिस्थितीत ते स्वतःला जिवंत ठेवू शकते, तसाच माणदेशी माणूसही ह्या बाभळीच्या झाडासारखा चिवट व टणक असल्याचे दर्शविण्यासाठी ह्या शीर्षकाची योजना केल्याचे दिसून येते. ‘चंदनी उदबत्ती’ (१९६७) ह्या शीर्षकातून माणदेशी स्त्रीजीवनाविषयी सूचन आहे. कारण चंदनाचे झाड स्वतः झिजते व दुसऱ्याला सुवास देते, तसेच माणदेशी स्त्री ही सतत झिजते, तिच्याकडे कोणाचेही लक्ष नसते, हे सूचित करण्यासाठी ह्या शीर्षकाची योजना केलेली दिसते. ह्यावरून माडगूळकरांची शीर्षकेसुद्धा त्यांच्या माणदेशी अभिव्यक्तीचा प्रभावी घटक असल्याचे जाणवते.

उपमा :

गदिमांच्या बहुतेक उपमा ह्या परंपरा दर्शविणाऱ्या वा पौराणिक संदर्भ असलेल्या आहेत. माणदेशातील संस्कार उपमांमधून जाणवतात. कारण उपमा ह्या त्यांच्या गावाकडील

वाटतात. 'लपलेला ओघ'(१९६१) मध्ये 'कुंभाराने चिखल तुडवावा तसा', 'जखमी गिधाडासारखा' अशा माणदेशी वातावरणाला साजेशा उपमा येतात. 'कृष्णाची करंगळी'(१९६२) मध्ये 'झपाटलेल्या झाडागत', 'निसण्यावरच्या कणसांच्या रेघांसारखी', 'रावणाच्या शिरासारखा', 'करड्यांवर कांडीसरे उतरावीत तशी दुष्काळी मुलखातली माणसे आमच्या गावात आली' ह्या उपमा खास माणदेशी वाटतात. 'थोरली पाती' (१९६३) मध्ये 'रेडिओचा हिरवा दिवा त्यांना कबंधाच्या डोळ्यासारखा वाटतो', ही उपमा; 'बांधावरच्या बाभळी'(१९७९) मध्ये 'भादव्यातल्या कुत्र्यागत कंबरा हालवित वाघे चमत्कारिक चित्कार काढू लागले', 'कुंवार जमीन पालवली' ह्या उपमा; 'तुपाचा नंदादीप'(१९६६) मध्ये 'कृसावरच्या ख्रिस्तासारखा', 'पावसाळी ढगाच्या रंगासारखा', 'न्हाऊन झोपी गेलेल्या बाळाची झोप त्याच्या आईला मोडवत नाही', 'मोतीचा विस्तीर्ण देह एखाद्या बुरुजासारखा कोसळला', 'साठी बुद्धी नाठी', 'शेंदऱ्या म्हसोबा', 'पिसारी', 'राजा गोपीचंदासारखे स्नान', 'विंचवागत गार पाणी', 'चांडाल स्त्रिया', 'कुंकू रक्त सांडावे तसे जमिनीवर सांडले' ह्यातून माणदेशी संस्कार जाणवतात.

'चंदनी उदबत्ती' (१९६७) मध्ये 'वेदकाळातल्या एखाद्या ऋषिकन्येसारखी मनोहारिणी दिसे', 'गर्दीचा धबधबा', 'कुतूहलाचे पाखरू', तसेच व्यभिचारी स्त्रीबद्दलचा राग व्यक्त करताना तिरकस उपमा वापरतात. 'तीही तहानेने तडफडत होती, समुद्राच्या वाळवंटात उन्हाणे तडफडणाऱ्या कुत्रीसारखी.'

सात्विक उपमा : 'आज त्यांचे भाग्य देवालयाच्या गोपुरासारखे आभाळ कोरू पाहत आहे' इ.

'भाताचे फूल' (१९७९) मध्ये 'सावळे आभाळ न्हाऊ घातलेल्या विठ्ठलमूर्तीसारखे नितळ -पवित्र वाटत होते', 'कळसाचे पाणी पडले म्हणजे नवरी अंग धरते', 'बासुंदीतल्या चुकार चारोळीसारखा गालावरचा तीळ', 'बिथरलेल्या बैलासारखे त्याच्या नाकपुड्यांतून ऊन ऊच्छ्वास उमटू लागले', 'तापलेले लोखंड पाण्यात बुडताच संकोचावे तसा माझा संताप आकसला', 'पडसं पिकलं म्हणजे नाकपुड्या चोंदतात तसा मेंदू चोंदून गेला होता.' इ.

'मंतरलेले दिवस' (१९६२) मध्ये 'पंढरीचे वारकरी एकमेकांना मिठ्या मारतात तशा आम्ही मारल्या', 'ट्रॉयच्या प्रसिद्ध लाकडी घोड्यातून सैनिक उतरावेत, तसे एस.टी. तले प्रवासी बाहेर उतरतात', 'बैल पुन्हा शिवळ खांद्यावर घेतात तसा मेंदू पुन्हा विचाराखाली मान

देतो', 'सासरी निघालेल्या लेकीला करून घालतात तसे मूगीचे कानवले आई मला करून घालते' इ.

माणदेशात असणारे सांस्कृतिक व सामाजिक वातावरण लोकांवर कसे संस्कार करते, ह्याच्या वरील सर्व उपमा निदर्शक वाटतात.

प्रतिमा :

माणदेशी कथेतील स्थळकाळाच्या व वातावरणाच्या निर्मितीत प्रतिमेचा महत्त्वाचा वापर असल्याचे जाणवते. प्रतिमेची मूळ प्रकृती काव्यात्म स्वरूपाची असते. रूपकप्रक्रिया ही तिच्या मुळाशी असते. प्रतिमेच्या साहाय्याने कथेला कसदारपणा प्राप्त होतो. गदिमांच्या कथेतील प्रतिमा ह्या माणदेशी असल्यामुळे कथेला जिवंतपणा प्राप्त झाल्याचे दिसते. तसेच निवेदनालाही प्रवाहीपण प्राप्त झाल्याचे दिसते. प्रतिमेतील भाषा ही पारंपरिक वाटते. 'कृष्णाची करंगळी' (१९६२) मधील 'बिथरल्या खोंडासारखी दोन तरुण मने', 'श्वासाचे फूत्कार', 'सुखदेवाची चांदणी पदराखाली निळी पणती घेऊन हळूहळू आभाळात आली' अशाप्रकारच्या प्रतिमांमधून भाषेची संपन्नता दिसते. अस्सल गावरान ह्या प्रतिमा वाटतात. 'भाताचे फूल' (१९७९) ह्या कथासंग्रहातील भाषा माणदेशी ग्रामीण परिसर जिवंत व प्रभावी करणारी आहे. वातावरणनिर्मितीसाठी आलेल्या प्रतिमा आपल्यासमोर जिवंत चित्र उभ्या करतात. 'कोवळ्या उन्हाणे पंचारती पेटवली होती...पाने ओझरत्या टाळचिपळ्यांसारखी वाजत होती', 'त्या रात्री गाव म्हणजे कार्तिकस्वामीचे देऊळच झाले' ह्या प्रतिमांमधून गदिमांच्या माणदेशी कथेला काव्यात्मकता व प्रासादिकता प्राप्त झाल्याचे दिसून येते.

म्हणी :

गदिमांची कथा परंपरेने चालत आलेली असल्यामुळे व माणदेशी संस्कारावर पोसली गेलेली असल्यामुळे माणदेशातील परिसरात दिसणाऱ्या म्हणींचा वापर कथेचे सौंदर्य वाढविण्यात मदत करित असल्याचे दिसते. अगदी मार्मिकपणे शक्य तितक्या मोजक्या शब्दांमध्ये विदारक सत्य प्रकट करणारे वचन म्हणजे 'म्हण' होय. म्हण ही सुरुवातीला कोणीतरी उच्चारतो. समाजाला ती अर्थाच्या दृष्टीने योग्य वाटली तरी ती समाजात प्रचलित होते. गदिमांच्या माणदेशी कथेत वातावरणनिर्मितीसाठी अनेक म्हणी आलेल्या दिसतात. त्यांची भाषा ग्रामीण नसली, तरी वळण मात्र ग्रामीण वाटते. 'लपलेला ओघ' (१९६१) मध्ये

‘बुडत्याला काडीचा आधार’ ही म्हण येते. ‘कृष्णाची करंगळी’ (१९६२) मध्ये ‘वाण न्हाई पण गावचा गून लागला’, ‘भावाला झाल्या लेकी, मग बहिणी विसला’, ‘आले देवाजीच्या मना, तेथे कोणाचे चालेना’ इ.; ‘बांधावरच्या बाभळी’ (१९७९) मध्ये ‘हातच्या कांकनाला ऐना कशाला ?’ अशा म्हणी गदिमांच्या माणदेशी कथेतील आशय अचूकपणे अभिव्यक्त करण्यासाठी आलेल्या दिसतात.

हुमणे (कोडी) :

माणदेशात धार्मिक वृत्तीचे लोक मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. त्यामुळे परंपरेने चालत आलेली हुमणे गदिमांच्या कथेतून दिसून येतात. ‘बांधावरच्या बाभळी’ (१९७९) ह्या कथासंग्रहातील ‘तांबडी आजी’ ह्या कथेतील हुमण (कोडी) असे: ‘दार दपटलं, पोर आपटलं, दिवा मालवला नू काम चालवलं’, ‘उंचाली बाई, तिची एवढाली थानं’ अशाप्रकारची हुमणे परंपरेने व प्रादेशिक संस्कार घेऊन तयार झालेली दिसतात.

शब्द व वाक्प्रचार :

गदिमांच्या निवेदनातील भाषा ही नागरी असली, तरी त्या भाषेला देशीपणा प्राप्त करून देण्याचा त्यांचा प्रयत्न महत्त्वाचा वाटतो. त्यामुळे त्यांनी वापरलेले माणदेशी शब्द माणदेशी कथासाहित्याला वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान प्राप्त करून देतात. बोळकंड, दिकुन, आकृतच, निन्हार, नाचारगती, कानकोंडा, मदघर, कुलंगडी, आर, वैस इ. (‘कृष्णाची करंगळी’ १९६२); ‘बोगणे’ (‘सोने आणि माती’- १९७३); ‘तेगार’ (‘भाताचे फुल’-१९७९); कोकलणे, हेंगसा, अर्गिण, फाणस, अवशीच, धी, उजागिरी, जूनजरबट, पिसारी, वरंडा, हुंबाडी, जुगतील, सहाणे, चट्ट, दडगी पापं, टाकोटाक इ. (‘बांधावरच्या बाभळी’ १९७९); धनुकली, किनखापी पडदे, मुढे, हरिखच, आगाशी, कबंध, बराशी, अवळाक, असतकरी, फाकां, टाकं, आलवाणे, कायधुळी, कुंदाड, मांदूस, घोष, भांगा, लिगाडात, सायना संगीत इ. (‘लपलेला ओघ’ १९५२), माणदेशी ग्रामीणतेचा प्रत्यय देणारी शब्दसामग्री त्यांच्या कथांमधून आढळते. तसेच उताला येणे हा वाक्प्रचारही आलेला दिसून येतो.

एकंदरीत, गदिमांच्या कथेतून निवेदनातील गतिमानता, कथानकावरील प्रभुत्व, संवादाची जाण, माणदेशातील लक्ष वेधणारी शब्दकळा, प्रसंगानुरूप वर्णन, उपमा - प्रतिमांचा समर्पक वापर ही अभिव्यक्तीची वैशिष्ट्ये दिसून येतात.

● व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कथेतील अभिव्यक्ती :

व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कथेतील अभिव्यक्तीची भाषा माणदेशी आहे. त्यांच्या बऱ्याचशा कथा व्यक्तिचित्राच्या अंगाने जातात. माणदेशी माणसाची जी भाषा आहे, तीच त्यांच्या कथेची भाषा आहे. जीवनातील अनुभव शुद्ध कलेच्या प्रेरणेने ते व्यक्त करतात. त्यांच्या कथेतून मानवी मनाचे स्वच्छ प्रतिबिंब उमटले आहे. ती कथा माणदेशी माणसांची वाटते, त्याचे कारण त्यांची त्यातील ओघवती माणदेशी भाषा हे होय.

शीर्षक :

व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कथेचा गाभा माणदेशी माणसांवरच अवलंबून आहे. तो वेगवेगळ्या रूपाने अभिव्यक्त होताना त्याचे वेगळेपण हमखास नजरेत भरते. माणदेशी माणसांची स्वाभाविकता लक्षात घेऊनच माडगूळकरांची भाषा लवचिक होताना दिसते. माडगूळकरांच्या कथांच्या शीर्षकांचा जरी विचार केला, तरी त्यातून माणदेशी अभिव्यक्त झाल्याचे दिसून येते. उदा. 'त्याची गाय व्याली' ह्या कथेत गुरे राखणारा रामा साठवलेल्या पैशातून गाभणी कालवड विकत घेतो. गाईला खोंड झाल्यानंतर आपले दारिद्र्य संपेल, ह्या आशेवर जो जीवन जगतो. खिलारी गाय हे माणदेशाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. त्यामुळेच माडगूळकरांची ही अभिव्यक्ती माणदेशी मातीशी निगडित असल्याचे स्पष्ट होते. 'काळी आई' ह्या कथेतील थकलेले अप्पा शेतजमीन विकण्याचा निर्णय घेतात. परंतु काळ्या मातीशी, त्याठिकाणच्या झाडाखोंडाशी, पाखरांशी जुळलेले ऋणानुबंध सहजासहजी तोडता येत नाहीत. कारण ज्याप्रमाणे आपले आई-वडील आपणाला सोडून देता येत नाहीत, त्याचप्रमाणे 'काळ्या आई'शी शेतकऱ्याचे नाते असते. माणदेशात सतत दुष्काळ असल्याने, तसेच तेथील माणूस अशिक्षित असल्याकारणाने शेतीशिवाय त्यांना दुसरा पर्याय नसल्याचे दिसून येते. ह्या धर्तीवर वरील शीर्षक माणदेशाशी नाळ जोडताना दिसते.

'वारी' ह्या कथेतून अर्जुना महाराला पंढरीची वारी करावी, असे वाटते. अस्पृश्यांना मंदिरात प्रवेश असूनही अर्जुना पंढरपुरात मंदिरात न जाता बाहेर थांबतो व आपण अस्पृश्य आहोत, आपला देह बाटलेला आहे, ही लाचारीची भावना व्यक्त करतो. ह्यातून माणदेशातील जातीयता स्पष्ट होते. तसेच माणसाच्या मनावरचे संस्कार माणसाला नवीन काहीही करू देत नाहीत, हेही स्पष्ट होते. देवाचे दर्शन घ्यावे, असे सर्वांना वाटते. पण आपण हीन जातीत

जन्मलो असल्यामुळे आपण त्याला स्पर्श करणे बरोबर नाही, ह्या भावनेने 'वारी' हे शीर्षक यथार्थ वाटते.

विनोद :

व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कथा ह्या दुःखाच्या अनेक तऱ्हा सांगणाऱ्या, व्यक्तीचे स्वभावविशेष सांगणाऱ्या, निसर्गवर्णनपर जशा आहेत; तशाच काही कथा ह्या विनोदी कथा म्हणून ओळखल्या जाण्यासारख्या आहेत. प्रसंगनिष्ठ व स्वभावनिष्ठ विनोद ते सहज करून जातात. त्या कथा रसिकांचे निश्चित मनोरंजन करतात. 'शाळा तपासणी' ह्या कथेत माणदेशातील शाळेचे वर्णन खेळकरपणे व प्रसन्नतेने केलेले आढळते, ते असे : 'भितीवर पेन्सिली घासलेल्या जागाबघून ए. ओ. ने शाळा ओळखली. दार सताड उघडे होते. अजून शाळा भरली नसली, तरी मास्तर असतील, या समजुतीने ए. ओ. आत गेला. शेळीच्या मुताचा वास एकदम त्यांच्या नाकात गेला. समोर बघतो, तर टेबलाच्या पायाला एक पांढरीफेक शेळी आणि तिची दोन बोकडे बांधलेली. अलीकडच्या कोपऱ्यात एका लाकडी पेटीच्या आडोशाला धनगरी कुत्रे बसले होते.' (पृ. ७३) खेड्यातील प्रसंगनिष्ठ विनोदी चित्रण असे आलेले दिसते.

'कोऱ्या कागदाची कहाणी' ह्या कथेत अण्णा कासाराने जमवलेल्या लम्नाची हकीगत स्वभावनिष्ठ विनादोचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून सांगता येईल. लम्न जमवताना देण्याघेण्याच्या व्यवहारावेळी अण्णा म्हणतात, 'हिकडं बोलायचं न्हाई अन् तिकडं चालायचं न्हाई', लम्न झाल्यावर लोकांना समजते, मुलगी मुकी आहे व मुलगा लंगडा आहे. त्यावर गडबड, गोंधळ होतो. तेव्हा तो म्हणतो, 'बरं झालं लेकानूं! बायांची तोंडं वाईट, त्या मुक्याच असाव्या. आन् नवरं रात्री अपरात्री भायेर हिंडल्यात, ते लंगडं असलेलं उत्तम !' (पृ. ४०) ह्यावरून माडगूळकरांची विनोदी माणदेशी लेखनाची साक्ष पटते. अशाप्रकारच्या 'मारुतराया', 'विनोदबुद्धी', 'पुणेरी रिक्षावाला' ह्या कथा सांगता येतील. विनोदी लेखनाचा वसा न घेताही त्यांच्या अभिव्यक्तीतून खेळकर व प्रसन्न विनोद निर्माण होतो. ह्याविषयी श्रीरंग संगोराम म्हणतात, "त्यांच्या साहित्याचा एक लहानसा कोपरा हा सहजोत्पन्न विनादाने झगमगलेला आहे, हे मान्य करावे लागेल. त्यांचा हा विनोद माणूस शोधण्याच्या प्रवासातील एक मुक्काम आहे." १९

उपमा व प्रतिमा :

व्यंकटेश माडगूळकरांनी आपल्या माणदेशी कथेतून प्रादेशिक परिणाम चांगल्या पद्धतीने साधण्यासाठी उपमा व प्रतिमा ह्यांचा वापर केलेला दिसतो. 'गणा भापट्या' ह्या कथेत गणा हा लग्न झालेला माणूस आहे. तरीही त्याला बाहेरख्यालीपणाची सवय असल्यामुळे लग्न न झालेल्या मुलींकडे तो पाहतो. तेव्हा एक मुलगी त्यांच्या पाठीमागे लागते. तेव्हा 'हुरळली मेंढी आणि लागली लांडग्यामागे', अशी खास माणदेशी उपमा माडगूळकर वापरताना दिसतात. 'सत्तरी उलटून गेलेला म्हातारा पण अजून खैराच्या खोडासारखा चिकट', 'भाव्याचे काळीज सुपाएवढं झालं' अशा उपमा माणदेशी ग्रामीण कथेची परिणामकारकता व वातावरणनिर्मिती ह्या दोन्ही गोष्टी साधून जातात.

व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कथेत कोणतीही कारागिरी न करता सहजपणे प्रतिमा अवतरताना दिसतात. माडगूळकरांनी वेगवेगळ्या पद्धतीचे अनुभव घेतलेले असल्यामुळे प्रत्येकवेळी कथेतील त्यांची भाषा बदलताना दिसते. मुद्दाम ते प्रतिमेचा वापर करत नाहीत. त्याचमुळे त्यांची प्रतिमेची भाषा वाचकांना रुचते. त्यांनी कथेत वापरलेल्या प्रतिमा पुढीलप्रमाणे :

- ⇒ जिव्हारी बाण लागलेल्या डुकरागत रक्त भाव्या तोडल्या झाडागत खाली कोसळला. ('पडकं खोपट')
- ⇒ पण काही माणसे दुःख भोगण्यासाठीच जन्माला आलेली असतात. कंटाळवाणा प्रवास आपला चाललेलाच असतो. अगदीच मेटाकुटीला आली, म्हातारा बैल चालत्या नांगराला खाली बसावा तशी बसली म्हणजे दैव एखादा सुखाचा बारीक कण त्यांना दाखवते आणि तेवढ्याने उठून ती पुन्हा शेवटल्या तीन हात जागेकडे जाणारी ती वाट चालू लागतात. ('बिटाकाका')
- ⇒ धुपनि डोळे पुसले. पण धो धो पाऊस पडून गेल्यावर पागोळ्या ठिबकत राहव्यात तसे किती वेळ कोरडे हुंदके देत ती राहिली. ('दुष्काळ')
- ⇒ पिसाळलेल्या लावेसारखी लक्ष्मी आता अल्लाच्या गाईसारखी झाली होती. ('वडारवाडीच्या वस्तीत')
- ⇒ पेंगणाच्या गाढवासारखा खाली मान घालून बापू काही वेळ उभा राहिला. ('गावाकड')
- ⇒ वैशाखातील दुपार खंजिरासारखी तळपत होती. ('बावा')

- ⇒ डोक्यावरचा रुमाल काढून तो हुश करीत खाली वडाच्या आडोशाला टेकून बसला. फुललेला निखारा पाण्यात पडल्यागत झालं. ('भले नामूदादा')
- ⇒ जादूच्या उडत्या गालिच्यावर बसावे तसा मी त्या शिळेवर बसत असे. ('घाणा')
- ⇒ मी संकोचून मुठीएवढा झालो. ('क') ह्या प्रतिमा सर्व माणदेशी आहेत. त्या दैनंदिन व्यवहारातल्या असल्याचे पाहताक्षणी वाटते. त्यामुळेच त्या कायमस्वरूपी आपल्या मनात राहतात.

शब्द, म्हणी व वाक्प्रचार :

माडगूळकरांच्या कथेची भाषा ही अस्सल माणदेशी आहे. माणदेशी माणूस जी बोली बोलतो, तीच त्यांच्या कथेची भाषा आहे. उदा. 'रामा मैलकुली' ची कुणबाऊ भाषा ही खास माणदेशी बोली आहे. 'माज्या खोपटात कसं न्हावं तिनं ? मी ह्यो असा येडा बाबडा माणूस, संसारही आपला नाचरगती. तेल हाय तर मिट नाई, मिट हाय तर मिरची न्हाई. असं सदुनीक. ल्या नेसाया चांगली कापड न्हाईती का खायाला गोडधोड न्हाई. ढोरागत राबलं तरी काय मिळकत करणार आपण?' (पृ. २६) ह्यातून माणदेशी बोलीचा लवचिकपणा व जिवंत सौंदर्य नजरेत भरते.

भाषेचे खरे रूप तिच्यातील म्हणी व वाक्प्रचार ह्यांच्यामध्ये असते. त्यांची निर्मिती ही रोजच्या लोकव्यवहारात होते. त्यात कमालीचा ताजेपणा, जिवंतपणा असतो. आपल्या मनातील भावभावना शब्दांमधून, लोकभाषेमधून व्यक्त होत असतात, माणदेशी बोलीमुळेच तेथील वातावरणाला जिवंतपणा, गतिमानता, सहजता प्राप्त झाल्याचे जाणवते. माडगूळकरांची ही भावानुभव व्यक्त करणारी शब्दकळा उत्कट असल्याचे निदर्शनास येते. भावनेची सूक्ष्म आंदोलने ती अचूकपणे व्यक्त करते. त्यामुळेच माडगूळकरांचे शब्ददेखील अत्यंत प्रभावी ठरलेले दिसतात. उदा. भरांत, चिपटे, काड, सुदीक, अस्तुरी, बयतं, वज, राकुळी, कलंडा, कार, खुसपाट, कुणीसं, हमामा, वेंघत, उपदर, ईळतिंदा, समला, व्हड, नित्रास, कडुसे, लिगाड, खमाटून, इराकतीला, बैजवार, कानावा, सळनळीत, निसमाळ्या, उराळ, अस्त्राप, किटाळ, धोदाट, गागली, गरगटा, तकाटा, मांदूस, वरंगळ, धनंतर, बाटूक, उकीर, आरवाळी, कानीचे कणीस, बळद, धुमतकाट, घोष, ल्हावे, अदावत, गट्याळ, गाज, वारगी, अंदेशा, कळाव; गडद झोप, निबर उन्हे, चालून भेंडाळलेली बाई, मुलुखभर रुपये, घोंगडीत मुरगळलेली माणसे ह्यातील विशेषणे बोलकी आहेत. भाकरी मुरगळल्या, पाहुणा

कानपला, भुताने घोसळला ह्यातील क्रियापदांची रचना इ. विशिष्ट शब्दप्रयोग त्यांच्या माणदेशी कथात्मक साहित्यात उठून दिसतात. ह्या साहित्यात हे शब्द मोलाचे आहेत. त्यामुळेच माडगूळकरांच्या माणदेशी अभिव्यक्तीला जिवंतपणा, तसेच मराठी साहित्यात मानाचे स्थान प्राप्त झाल्याचे दिसून येते.

व्यंकटेश माडगूळकरांची भाषाशैली माणदेशी अनुभवाचे ऋण घेऊन उभ्या असलेल्या म्हणी व वाक्प्रचारांचा सहज वापर करताना दिसते. उदा. 'शीर सलामत तो पगड्या पचीस', 'बैलं घोरं धनी मरं, अनु गाय घोरं घर भरं', 'नवच्यानं मारलं आणि पावसानं झोडपलं तक्रार न्यायची कुणाकडं', 'जात वडराची आणि अकड मालगुजराची', 'बामनाघरी लिवणं आनू म्हाराघरी गानं', 'उतावळा नवरा गुडघ्याला बाशिग', 'रेड्यावर अंबारी घातली तर हत्ती न्हाई हुयाचा तेचा', 'रान म्हणले की तण हे असणारच' इ. माणदेशी म्हणी दिसून येतात. तसेच 'पड घेणे', 'कानाआड टाकणे', अशा वाक्प्रचारांच्या व वरील म्हणींच्या वापरामुळे माडगूळकरांच्या माणदेशी साहित्याला वजनदारपणा प्राप्त होण्यास मदत मिळते.

वरील सर्व तपशिलावरून माडगूळकर हे अत्यंत मृदू शैलीतून, शब्दांची फेकाफेक न करता, माणदेशी अनुभवांचे अस्सल रूप शब्दांतून उभे करताना दिसतात. त्यासाठी अचूक प्रतिमांचाही वापर करताना दिसतात. आशय आणि अभिव्यक्ती ह्या दोन्ही बाबतीत माडगूळकरांनी माणदेशी कथेचे 'नव' रूप सिद्ध केल्याचे दिसून येते.

● शंकरराव खरातांच्या कथेतील अभिव्यक्ती :

शंकरराव खरातांची कथा दलित समाजातील अधःस्ताराचे चित्रण करणारी आहे. ह्या समाजातील पायदळी तुडविली जाणारी माणसे आपल्याला अस्वस्थ करतात. खरातांच्या माणदेशी कथेतील व्यक्तिरेखा व्यक्तिगत दुःखाबरोबरच प्रातिनिधिक स्वरूपातही आपली व्यथा व्यक्त करतात. त्यामुळे खरातांची कथेतील भाषा दुहेरी पातळीवर वावरताना दिसते. एक म्हणजे त्या व्यक्तिरेखेच्या तोंडी असलेली त्यांची अस्सल माणदेशी बोलीभाषा आणि दुसरी कथाकाराच्या निवेदनाच्या पातळीवर वावरणारी नागर भाषा होय.

शीर्षक :

शंकरराव खरातांच्या कथासंग्रहांची व कथांची शीर्षके पाहिली तरी त्यातून माणदेशी संस्कार व दलित समाजाविषयी अन्य समाजाची असणारी हीनतेची भावना खदखदत

असल्याचा प्रत्यय येतो. उदा. 'लिलाव' (१९८४) हे रूपकात्मक शीर्षक असल्याचे दिसते. ह्यातून माणसांचा, विचारांचा व संस्कृतीचा लिलाव माणदेशात कसा मांडला आहे, ह्याची जाणीव होते. दलित समाज आर्थिकदृष्ट्या खूपच मागास असल्याचे माणदेशात पहावयास मिळते. त्यांना उदरनिर्वाहासाठी सर्व मानवी मूल्यांचा 'लिलाव' करावा लागतो. त्यामुळे हे शीर्षक माणदेशाशी व दलित समाजाशी निगडित असल्याचे दिसते.

'आडगावाचं पाणी' (१९७०) ह्या शीर्षकातून मागासलेपण व्यक्त केलं आहे. ज्या गावाला बाह्य संस्कृतीचा कसलाही स्पर्श नाही. अशाठिकाणची माणसे कशी जीवन जगतात. ते माणदेशी दलित समाजाच्या धर्तीवर खरातांनी दाहक शब्दात व्यक्त केल्याचे दिसते. त्यामुळे ह्या शीर्षकातून मागासलेपणाबरोबरच खेड्यातील एका स्वतंत्र संस्कृतीचा गर्भितपणा व्यक्त केल्याचे जाणवते. तसेच शासकीय यंत्रणेचा अनागोंदी कारभार वास्तवपणे चित्रित केला आहे.

'बारा बलुतेदार' (१९५९) ह्या कथासंग्रहात समाजव्यवस्था व परंपरा ह्यांच्या जोखडाखाली पिचलेल्या 'बारा बलुतेदारां'ची विदारक कथा असल्यामुळे हे शीर्षक माणदेशी संस्काराशी निगडित व यथार्थ असल्याचे दिसते. 'सांगावा' (१९६२) ह्यात दलित समाजाला माणदेशात पारंपरिक कामे करावी लागतात. उदा. मयताचा निरोप देणे इ. त्यामुळे हे शीर्षक यथार्थ वाटते. 'टिटवीचा फेरा' (१९६३) हे प्रतीकात्मक शीर्षक आहे. टिटवी ज्याप्रकारे संध्याकाळी फिरते. त्याच धर्तीवर माणदेशातील दलित व भटक्या समाजातील लोकांना वणवण भटकून पोटासाठी अन्न मिळवावे लागते. त्यामुळे हे शीर्षक यथार्थ वाटते. अशाप्रकारे खरातांच्या कथाशीर्षकांवरून त्यांचे माणदेशी संस्कार स्पष्ट होताना जाणवतात.

प्रतिमा व उपमा :

शंकरराव खरातांच्या कथेतील प्रतिमा अतिशय समृद्ध अशा आहेत. दलितांच्या संसारातील कुत्री, कोंबड्या, गाढवे, नदी, पाखरे, राने ह्यांच्या प्रतिमांमधून आशयपूर्ण वातावरणनिर्मिती होताना दिसते. त्यांच्या कथेत वास्तवता आल्यामुळे ती जिवंत वाटते. खरातांनी विशेषतः व्यक्तिरेखांच्या मनातील भावनांना जागृत करण्याचे काम केलेले दिसते. त्यामुळे ग्रामीण साहित्यात खरातांच्या कथा वेगळ्या वाटतात. त्यांनी वापरलेल्या प्रतिमा पुढीलप्रमाणे आहेत:

- ⇒ "बंडाचा शब्द ऐकून जुगाई खुडुक कोंबडीगत जडपणे हालली." (बंडा मांग)
- ⇒ "पारुचा जीव पाखरासारखा तडफडू लागला." (केरु चांभार)

- ⇒ “अंजू पाय उचलून देवेळाकडे येत होती. तिच्यावर पुजाऱ्याची नजर घारीसारखी तरंगत होती.” (दौंडी)
- ⇒ “एकाएकी पोरानं हातरून धरलं. अन् आज तांबडं फुटायला तर झटकापटकी गेला !” (धनवडीचा न्हावी)
- ⇒ “मूळचाच गडी पालीसारखा. त्यात बोंबलागत वाळलेला दिसत होता.” (दामू गुरव)
- ⇒ “रकमाच्या शब्दात संताप होता. त्या तान्हया मांसाच्या गोळ्याला बघून ती थरथरली होती. तिचे केस सुटले होते. अपुऱ्या लुगड्यात पदर गळाला होता. तिचं तोंड झरझर उतरत होतं.” (भामट्याचं बंड) खरातांच्या ह्या प्रतिमा व उपमांमधून माणदेशी माणसांची जीवनपद्धती व त्यांच्या सुखदुःखाला जिवंतपणा आणला आहे. माणदेशी प्रतिमा वापरून ग्रामीण वातावरणाची निर्मिती केल्याचे दिसून येते.

शब्द, म्हणी व वाक्प्रचार :

शंकरराव खरातांनी ग्रामीण शब्दांचा वापर करून ग्रामीण वातावरणाची निर्मिती केली आहे. त्यात ते लोकवापरातील म्हणी, वाक्प्रचार ह्यांचा सर्रास वापर करताना दिसतात. वेगवेगळ्या समाजगटांमधील चित्रण खरातांनी केल्यामुळे त्या त्या गटातील वेगळे शब्द त्यांच्या माणदेशी कथेला टवटवीतपणा व जिवंतपणा प्राप्त करून देतात. त्यातून वेगवेगळ्या समाजाच्या भावभावना उत्कटपणे व्यक्त होतात. त्यांची शब्दकळा पुढीलप्रमाणे आहे:

उदा. दिसाळ, दिसट, सरमड, तगारी, विरमलो, उमतवार, सावूट, बेततु, इगुड, फनच्याला, फाकडं, पटकार, कडुसे, जित्राब, दुचित, आरणीने, आळपणे, बचकतं, उबजाऱ्या, टिपिरां, गुताडलं, पाळाट्या, बुरकुले, लुंगे, वाइच, बादलं, बैत, खवडन, आसलुंगी, सेजेत, हागवक, संबळी, तगलु, येरवाळी, टकूटाळ, वज, कार, चट, वांगरणे, निरच, गलंगां, चावरा गारठा, सुगीसराई, फोका, बदाबद, धुक धुक, डागदर, टायम, बांदाट्या, कली, घुलवत, मेट, येससरी, चघळ, उमत, फुनगी, पटक्यात, बाचकी, तारताळ्या, शिरवाळ, आघुरी, सुताडा, खिनबर, घोरात, राजाळ, तणावा, हुडव्या, गंडूरी, ललपाटी, जागसूद, येसूर, वलाणी, डोंबाळा, डवंग्यात, गुडाडी, गिलटा, सराजम, ठकणे, फुफाटा, साऊट इ. दलित व भटक्या जातीजमातींच्या दैनंदिन बोलीतील शब्द वापरून माणदेशी अभिव्यक्तीला वास्तवता व जिवंतपणा प्राप्त करून दिल्याचे दिसते.

खरातांनी माणदेशी व्यवहारातील वाक्प्रचारांचाही वापर केलेला दिसतो. उदा. तरकल्यागत होणे, खोडकी मोडणे, फटफटीत होणे, बुट्टुबुट्टू बोलणे, दावणीला बांधणे, ताकाला जाऊन मोगा दडवणे इ. वाक्प्रचारांमधून माणदेशी वातावरणाला नवे तेज प्राप्त झाल्याचे दिसते.

तसेच लोकव्यवहारातील काही म्हणींचा वापरही त्यांच्या कथांमधून दिसून येतो. उदा. 'पोराचे पाय पाळण्यात दिसतात', 'हातच्या काकणाला आरसा कशाला', 'कुणाची करणी अन् म्हारावर भरणी', 'गव्हाबरोबर किडंबी रगडलं' इ. अभिव्यक्तीच्या ह्या सर्व घटकांवरून माणदेशातील दलित समाजाची वस्तुस्थिती काय आहे, तो कोणती भाषा बोलतो, ह्याची माहिती मिळते व ह्याच भाषाविशेषांमुळे खरातांचे माणदेशी साहित्य ग्रामीण साहित्याला निश्चितपणे समृद्ध करते, ह्याची प्रचिती येते. खरातांनी आपल्या कथांसाठी फार मोठ्या प्रमाणात माणदेशी भाषेचा उपयोग करून घेतलेला नाही, हेही ह्याच ठिकाणी कबूल केले पाहिजे.

● द. ता. भोसले ह्यांच्या कथेतील अभिव्यक्ती :

द.ता.भोसले ह्यांच्या कथेवर माणदेशी जीवनाचा, तेथील प्रादेशिक परिस्थितीचा प्रभाव पडल्याचे दिसते. त्यांच्या कथेतील व्यक्तिरेखांच्या साध्या अपेक्षासुद्धा कधी पूर्ण होत नाहीत. त्यामुळेच त्यांच्या कथेतून दुःख, वेदना, उपेक्षा, असाहायता व दुर्बलता ह्या गोष्टींचा ठसा उमटलेला दिसतो. माणदेशातील तळागाळात पिचत असलेल्या समाजाचे जीवनचित्रण भोसल्यांच्या कथांमधून आल्याचे दिसते. तसेच त्यांच्या काही कथा ग्रामीण विनोदी ढंगाच्या असल्याचे जाणवते. विनोदातून जीवनाचा गंभीर अर्थ शोधण्याचा प्रसन्न दृष्टिकोन त्यांच्या कथात्मक साहित्यातून अभिव्यक्त झाल्याचे दिसते.

शीर्षके :

द.ता.भोसले ह्यांच्या कथांच्या शीर्षकांमधून प्रादेशिक संस्कार व्यक्त होताना दिसतात. माणदेशात गरीब समाजाला सतत भुकेचा प्रश्न भेडसावतो. पोटासाठी दाही दिशा फिरण्याची वेळ माणदेशी माणसांवर सारखीच येत असल्याच दिसते. कथाकारही ह्याला अपवाद नाहीत. त्यामुळे त्यांच्या सर्व कथांची शीर्षके अन्न, भूक, दारिद्र्य, उपेक्षा, दुःख, असाहाय्यता ह्या माणदेशी माणसांच्या वैशिष्ट्यांभोवती फिरताना दिसतात.

‘अन्न’ (१९७६) ह्या कथासंग्रहातील ‘मोबदला’ ह्या कथेत गरिबांना शरीराच्या भुकेपेक्षा पोटाच्या भुकेला महत्त्व द्यावे लागत असल्याचे दिसते. माणदेशातील उच्चवर्णीय लोक अन्नासाठी गरीब स्त्रियांची अन्न लुटतात. त्यामुळे माणदेशाच्या पार्श्वभूमीवर हे शीर्षक यथार्थ वाटते. ‘व्यवस्थित’ ह्या कथेत श्रीमंत लोक गरीब स्त्रियांच्या असाहाय्यतेचा फायदा उठवून त्यांच्यावर बलात्कार करतात. अशा संबंधातून स्त्रीला दिवस गेल्यास बदनामीच्या भीतीपोटी तो गर्भ पाडण्यासाठी सर्व खर्च करतात. गरीब स्त्री मूकपणे हे सर्व सहन करून त्यातून बाहेर पडते. त्यामुळे ‘व्यवस्थित’ हे शीर्षक योग्य वाटते. ‘करामत’ ह्या कथेत दामू हा विधवा किष्णाबाईशी गोड बोलून तिला फसवण्याचा प्रयत्न करतो. किष्णाबाई ही विधवा असली, तरी माणदेशातील स्वाभिमानी स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व करणारी स्त्री असते. माणदेशात विधवा स्त्री ही गावाची भोगवस्तू असा समज असल्याचे दिसते. किष्णाबाई दामूचा बदला घेते. संध्याकाळी स्वतः दामूला भेटण्यासाठी न जाता आपल्या वयस्कर सासूला पाठविते. दामू तिच्याशी लगट करण्याचा प्रयत्न करतो. तेव्हा ती त्याला पकडून चपलेने भरपूर मार देऊन त्याला अद्दल घडविते. ह्या पार्श्वभूमीवर आधारित ‘करामत’ हे कथेचे शीर्षक योग्य वाटते.

‘पाळत’ (१९७७) ह्या कथासंग्रहातील ‘पाळत’ ह्या कथेत भिक्या हा मुलगा आपल्या बापावर सतत लक्ष ठेवतो. कारण भिक्याच्या बापाला बाहेरख्यालीपणाची सवय असते. तो गावातील कासाराच्या ताराकडे जात असतो. गावात चर्चा सुरू झाल्यानंतर भिक्या बापाचा पाठलाग करून त्याला रंगेहाथ पकडतो. म्हणून हे शीर्षक यथार्थ वाटते.

‘पाऊस’ (१९८४) ह्या कथासंग्रहातील ‘पाऊस’ ह्या कथेतून शोकात्मभाव प्रकट झालेला दिसतो. भागू ह्या विधवा स्त्रीला माणदेशात पावसाळ्यात कोठेही काम मिळत नाही. अन्नही कोणी देत नाही. जे भिकेतून अन्न मिळते, त्याला कुत्रेसुद्धा तोंड लावणार नाही, अशा पद्धतीचे असते. ह्यातून सामाजिक दरी निर्माण झाल्याचे जाणवते. त्यामुळे पावसाळ्यात माणसांवर जशी संकटे कोसळतात, तशीच ह्या गरीब कुटुंबावर कोसळलेली आहेत. त्यामुळे ‘पाऊस’ हे शीर्षक प्रतीकात्मक असल्याचे जाणवते. ‘कोसळलेली’ ह्या कथेत कौसा आपल्या म्हाताच्या नवऱ्याला आजारपणातून वाचविण्यासाठी धडपड करते. परंतु तिला आर्थिक मदत कोणीही करीत नाही. माणदेशात गरिबीमुळे होणारी संसाराची वाताहत सर्रास दिसून येते. त्यामुळे माणदेशी गरीब समाज कोसळताना पाहण्याचे दुर्भाग्य प्राप्त होते. त्यामुळे ‘कोसळलेली’ हे शीर्षक समर्पक वाटते.

‘अगं अगं म्हशी’ (१९७८) ह्या कथासंग्रहातील ‘वरात’ ह्या कथेत भिका नरसाळे ह्याचे लग्न अनेक अडचणींना सामोरे जाऊन पार पडते. त्याची मित्रमंडळी गावाच्या नाकावर टिचून त्याची वरात काढण्याचे ठरवितात. परंतु गावातील उपद्रव्यापी माणसे ह्या वरातीचा बोऱ्या उडवतात. त्यामुळे माणदेशाच्या गरिबीची होणारी टवाळी ह्या शीर्षकातून व्यक्त होते.

विनोद :

भोसले ह्यांच्या कथेत शब्दनिष्ठ व प्रसंगनिष्ठ विनोद पहावयास मिळतो. तसेच त्याला प्रादेशिकतेची किनार असल्याची जाणीव होते. माणदेशातील ग्रामीण जीवनात आढळणारी विसंगती, रानदांडगेपणा, बेरकीपणा, अज्ञान इत्यादींचे स्वाभाविक दर्शन त्यांच्या विनोदी कथेतून होते. मानवी जीवनातील विसंगतीवर प्रहार करताना ते दिसतात. माणसाने आपल्या जीवन - जाणिवांकडे दुर्लक्ष केल्यावर जीवन हास्यास्पद बनते, हे विनोदातून त्यांनी अभिव्यक्त केलेले दिसून येते. तरीही अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने त्यांच्या कथांचा साचा एकसारखा असल्याचे दिसते.

‘पाळत’ ह्या कथेत भिक्याच्या पाठीमागे त्याचा बाप धावत असतो. ते दोघेही हॉटेलात बसतात, तेव्हा भिक्या म्हणतो, ‘धोतर फाटलं बघ मागं’ ‘फाटू दे हितं, फिटायची वेळ आलीया माजी’ (पृ. ९) ‘सोबत’ ह्या कथेत एस.टी.त बसलेले पहिलवान एक तरुणीकडे प्रेमाने पाहतात. तेव्हाचे वर्णन पहा : ‘ते दोघेही आपापली जाळी खरं म्हणजे पोतीच लावून टपून बसलेले होते.’ (पृ. ११६) ‘एका दांताची कहाणी’ ह्या कथेत टिल्या आपल्या सासरवाडीला जातो. तेथे भरपूर खाल्ल्यामुळे त्याला अपचन होऊन पोटात गॅस तयार होतो. ‘त्याच्याजवळ सासरे गेले, तर होणाऱ्या आवाजाने ते लटालटा कापू लागले.’ (पृ. १४३) अशाप्रकारचे शब्दनिष्ठ विनोद भोसले ह्यांच्या प्रादेशिकतेची साक्ष देताना दिसतात.

तसेच प्रसंगनिष्ठ विनोदही त्यांच्या माणदेशी कथेतून आल्याचे दिसून येते. ‘पाळत’ ह्या कथेत तात्या भिक्याला झोपवतात व तारा कासारणीच्या घरी जातात. तेव्हा , ‘आरं, तू झोपला होनास, न्हवं?’

‘छ्या छ्या ! कुठला झोपतुया. नुसतं घोरण्याचं सोंग केलं’, ‘जा घरी, मी आलोच.’

‘पण तू हितं काय करतुयाच सांग की !’

‘मी श्यान खातुया. तुला पाहिजे ?’

‘आता नगं. पुन्ना लागलं, तर हितंच येईन मीबी.’ (पृ. ११)

अशाप्रकारचा विनोद त्यांच्या कथांमधून पहावयास मिळतो.

प्रतिमा व उपमा :

द. ता. भोसले ह्यांची भाषाशैली अलंकारवैभवाने नटलेली दिसते. त्यातूनच त्यांच्या कथेला कलात्मकता प्राप्त झाल्याचे पहावयास मिळते. त्यांनी वापरलेल्या उपमा पुढीलप्रमाणे:

- ⇒ 'केस एखाद्या पिंजलेल्या वाखासारखे झालेले.' ('कोसळलेली')
- ⇒ 'तो झोपडीच्या एका लाकडाचा आधार घेऊन बसला. कापसाच्या पळकाट्या जळणासाठी चुलीच्या कोपऱ्यात ठेवाव्या तसा.' ('मागणी')
- ⇒ 'आणि बंदुकीची गोळी सुटावी तसा तो कासारणीच्या घरी गेला.' ('पाळत')
- ⇒ 'मुळ्या खुडलेल्या रोपट्यासारखं आमचं घर झालं?' ('झुंज')
- ⇒ 'पोट वजनदार झाल्यामुळे मी पार उताणा राक्षस झोपावा तसा झोपलो होतो.' ('बाबा गोष्ट सांगा')

भोसले ह्यांनी उपमांबरोबरच आपल्या माणदेशी कथेतून प्रतिमांचाही वापर केल्याचे दिसून येते. ह्या प्रतिमांमुळे माणदेशी कथेला परिपक्वता येण्यास मदत होते. त्यांच्या प्रतिमा पुढीलप्रमाणे :

- ⇒ 'पाण्याचा तांब्या तोंडाला लावून मोकळा केला आणि दोघांनी डरकाळ्या फोडाव्यात तशा ढेकरा दिल्या.' ('पाळत')
- ⇒ 'शेवटी एक सुरंग भाग्यवान ठरला. तो उडताच पांढऱ्यागार पाण्याची चिळकांडी भिरीरी वर आली. तोंडातून जोरात चूळ फेकावी तशी.' ('पाणी')
- ⇒ 'सूर्याची आग खालच्या कोरड्या रानावर कोसळत होती.' ('अभिषेक')
- ⇒ 'झाडांची पाने मूर्च्छित होऊन माना टाकलेल्या पोरसारखी लोंबकळत होती.' ('अभिषेक')
- ⇒ 'बंगल्याच्या समोर नागिणीची आठवण करून देणारा रस्ता रुप्याची धार सांडावी तसा पसरला होता.' ('मोबदला')
- ⇒ 'जणू काय साऱ्या परिसराला निद्रेचा कैफ चढला होता.' ('मोबदला')

अशाप्रकारच्या उपमा व प्रतिमां ह्यांच्या मधून भोसले ह्यांच्या माणदेशी कथेला नवचैतन्य प्राप्त झाल्याचे दिसून येते.

शब्द, म्हणी, वाक्प्रचार, शिव्या व प्रदेशविशिष्ट स्थळांचा उल्लेख :

द. ता. भोसले ह्यांनी माणदेशातील सांगोले, पंढरपूर ह्या परिसरातील शब्द, म्हणी, शिव्या, वाक्प्रयोग व स्थळे ह्यांचा आपल्या माणदेशी कथालेखनात वापर करून कथेतील वातावरणनिर्मितीला चालना दिल्याचे दिसून येते. त्यांनी कथेतील केलेले निवेदन हे नागरी भाषेत असले, तरी ती भाषा शुद्ध नागरी नाही. माणदेशातील सामान्य माणसांची बोलीभाषाच त्यांनी कथेतून वापरल्याचे दिसते. त्यातील माणदेशी शब्द पुढीलप्रमाणे आहेत : उदा. येभाव, डंकिणी, निथळली, सराटा, पेंडकं, पाडं, सासणं, वंगाळ, इगत, दांडगं, काय गा, मायंदाळ, पातुर, कवाशीक इ.

भोसले ह्यांनी माणदेशी वाक्प्रयोगांचाही वापर केला आहे. फैलावर घेणे, इस्कोट होणे, विघ्न येणे, इस्वाटा घेणे, कडमडणे, कोकलणे इ.; तसेच काही खास माणदेशी शिव्याही प्रदेशवैशिष्ट्यानुसार आलेल्या दिसतात. त्यात थू तुज्या आयला, मढं उच्चलं, मुडद्यानू, मेल्यानू, भडव्या इ.; तसेच माणदेशातील काही स्थळांचा उल्लेखही आढळतो. त्यात केदारवाडी, ओझेवाडी, पंढरपूर, डांगरवाडी, कासेगांव, रांजणी, गादेगाव इ.

● उत्तम बंडू तुपे ह्यांच्या कथेतील अभिव्यक्ती :

उत्तम बंडू तुपे ह्यांनी ग्रामीण साहित्याच्या प्रवाहात आपल्या ग्रामीण माणदेशी जाणिव्या व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. विशेषतः मातंग जातीचे व भटक्या जमातीचे चित्रण त्यांनी केलेले दिसते. त्यांच्या कथेतील व्यक्तिरेखा अन्यायाला वाचा न फोडता तो सहन करताना दिसतात.

शीर्षक :

‘आंदण’ (१९८६) ह्या कथासंग्रहातील ‘आंदण’ ही कथा माणदेशी पार्श्वभूमीवर उठून दिसते. स्वाभिमानी बाबल्या आपल्या जमिनीत कर्ज काढून विहीर पाडतो. परंतु कर्जाचे व घरातील पैसे निम्म्यातच संपतात, तेव्हा जिवापाड माया करून सांभाळलेल्या व आईच्या माहेरावरून ‘आंदण’ मिळालेल्या खिल्लारी गायीला विकून तो विहीर पूर्ण करतो. विहीरीला पानी लागल्यावर पहिल्या पिकाच्या पैशातून गाय परत आणली जाते. आईला माहेराकडून मिळालेले आंदण त्याच्या उपयोगी पडते. म्हणून ह्या कथेला दिलेले ‘आंदण’ हे शीर्षक समर्पक वाटते. ‘पाल’ ह्या कथेत माणदेशातील अंधश्रद्धेचे चित्रण आलेले आहे. कथेतील

सुनेला सासू सारखी 'पांढऱ्या पायाची पाल' म्हणून हिनवत असते. घरातील कोणत्याही वाईट गोष्टीचे कारण आपली सूनच आहे, असा अहिल्याचा म्हणजे सासूचा समज असतो. ह्यावरून सासूने केलेला सुनेचा छळ असे स्वरूप ह्या कथेला प्राप्त होते. त्यामुळे 'पाल' हे शीर्षक समर्पक वाटते.

'कोंबारा'(१९९१) ह्या कथासंग्रहातील 'कोंबारा' ह्या कथेत बबन हा पारंपरिक पद्धतीने शेती करित असतो. भरपूर शेती असूनही चांगले उत्पन्न मिळत नाही. म्हणून तो अगतिक बनलेला असतो. त्याचदरम्यान त्याचा मुलगा सीताराम हा बी.एस्सी.अॅग्री. हे शिक्षण पूर्ण करून आपल्या गावी येतो. त्याचे विचार ऐकून बबनच्या मनात आशेचा नवीन किरण निर्माण होतो. ह्या पार्श्वभूमीवर 'कोंबारा' हे शीर्षक समर्पक वाटते.

प्रतिमा :

उत्तम बंडू तुपे ह्यांनी आपल्या कथेतील माणदेशी चित्रणात आशयानुरूप प्रतिमांचा वापर केलेला दिसून येतो. ह्या प्रतिमा माणदेशी परिसरातील असल्यामुळे त्यांच्या अभिव्यक्तीला एकप्रकारची परिणामकारकता प्राप्त होते. पहा:

- ⇒ 'भूत उठल्यागत सावल्या लांब होत होत्या.' ('कोंबारा')
- ⇒ 'शेमडाची तार लागल्यागत विहिरीच्या बरगडीतनं रक्तागत पाण्याच्या धारा पाझरत होत्या.' ('आंदण')
- ⇒ 'सीतारामची इगत कोंबान्यागत नवी दृष्टी देत होती.' ('कोंबारा')
- ⇒ 'नवतीची रत्ना भराला आलेल्या लिंबोणीच्या झाडागत रसरसीत दिसत होती.' ('पैक्याची झाड')
- ⇒ 'खडकातनं पाणी पाझरावं, तसं अंगातनं घाम पाझरत होता.' ('चिंबाड')
- ⇒ 'पाण्याच्या लाटा विहिरीच्या तटाला सपा सपा आपटल्या तवा गालावर तडातडा वादाडं हाणल्यागत झालं.' ('पैक्याची झाड')
- ⇒ 'वरनं तापत आलेली किरनं झळझळून पिकल्या पपईत विळा घातल्यागत खसाखसा आत शिरून आतलं रगत पिल्यागत ओलावा पीत होती.' ('कोंबारा')
- ⇒ 'रानं राघूच्या पंखागत हिरवीगार ठिवाय लागतेली.' ('खुळंबा')
- ⇒ 'सुमन रंगान काळी हाय, पर मनानं देखणी हाय. पाण्यागत मन हाय बघ तिचं.' ('रानबा')
- ⇒ ह्या प्रतिमांमधून माणदेशी वातावरणनिर्मितीस हातभार लागल्याचे प्रत्ययास येते.

शब्द, म्हणी व इंग्रजी शब्दांचा वापर :

तुपे ह्यांना ग्रामीण वास्तवाचे अचूक आकलन असल्याचे त्यांच्या शब्दकळेवरून लक्षात येते. त्यांनी माणदेशी बोलीचा चपखल वापर केल्याचे शब्दांच्या अस्सलपणावरून कळते. त्यांनी वापरलेले शब्द, म्हणी ह्यांनी माणदेशी कथात्मक साहित्याला नुसतीच संजीवनी दिलेली नाही, तर वास्तवतेचे एक वेगळेच मूल्यही प्राप्त करून दिल्याचे जाणवते. तुपे ह्यांनी वापरलेले माणदेशी बोलीतील काही शब्द पुढीलप्रमाणे : भुई, तवली, कवर, वजवा, काशा, इरसल, चळका, अपीष्टा, भराटा, कलाट, खिनात, वायटूळ, व्हयापा, किरव्या, तांबीरा, खुतनी, तकाट, ठुमणार, बिरमुटागत, न्हाणव, मोरवा, उधाटाला, कौवटाल, मावलाया हे शब्द प्रामुख्याने मातंग समाजात वापरले जाणारे आहेत.

दलित समाजाच्या बोलीभाषेतून व्यक्त होणाऱ्या म्हणींचा वापरही त्यांनी माणदेशी संस्कार गृहित धरून केलेला दिसून येतो. उदा. 'गरिबी जगाची म्हेवणी', 'नवऱ्याआड शिंदळकी, आन शेताआड चोरी', 'खाल मुंडी, गाव धुंडी', 'वढून काढावं, तर बोट तुटतंय नि दार काढावं, तर घर उघडं पडतंय.', 'सुख सांगावं जनाला, नी दुःख सांगावं मनाला', 'म्हातारी, म्हातारी उडदाची डाळ, म्हातारी झाली नेणतं बाळ', 'तरुणपणं आसं तसं गेलं, हाती कोळसं आलं.'

माणदेशातील अलीकडील शैक्षणिक सुविधा आणि स्वतः कथाकाराचे पुणे येथील वास्तव्य ह्या दोन कारणांमुळे त्यांच्या कथेत इंग्रजी शब्द आलेले आहेत. पहा: डॉक्टर, बोरिंग, टॅपो, बी.एस्सी.अॅग्री, आय्.सी.एस्., नर्स, टाईम, रेल्वे, पंप इ.

नावे, नादमयता :

तुपे ह्यांनी माणदेशी ग्रामीणतेशी नाते सांगणारी नावे आपल्या कथेतून वापरलेली दिसतात. माणदेशी परंपरेशी ह्या नावांचा जुना संबंध असल्याचे दिसते. उदा. जानकी, जिजाबा, सगुणा, धुरपा, रानबा, वाली, सखू, दामू, गेणू, बबन्या, मलू, सीताराम, कुशाबा, नारायण, दगडू.

कथेच्या आशयामध्ये चैतन्य निर्माण करण्यासाठी तुपे ह्यांनी आपल्या परिसरातील आवाज हुबेहूब टिपण्याचा प्रयत्न कथेतून केल्याचे दिसते. पहा : टिटवीचे 'टी, टी टिटवीसस टी' असे 'ओरडणे, 'बाळीनं मागं फिरून बघितलं हंSS बा करून हंबरली', 'त्येची रेडी

चावडीकडं बघून राँय, राँय ओरडत होती', 'वाच्याचा गुं गुऱऱ गुं आवाज', 'घुबडाचा घूऱऱ घूऱऱ असा आवाज', 'जिजाबा फ्या फ्या ह्या करत उठले' नादमतया निर्माण करणाऱ्या अशा शब्दांनी कथेत कलात्मकता साधलेली दिसते.

उत्तम बंडू तुपे ह्यांनी माणदेशी बोलीभाषेचा वापर केला आहे. तसेच माणदेशात ज्या भटक्या जाती जमाती आहेत, त्यांचीही बोलीभाषा त्यांच्या कथेला वेगळेपणा व जिवंतपणा प्राप्त करून देते. त्यातून त्या व्यक्तिरेखांच्या स्वभावाचे व मनाचे दर्शन घडते. 'गुबूगुबू' ('आंदण'- १९८६) ह्या कथेतून नंदीवाल्या समाजाचे चित्रण त्याच्याच बोलीभाषेत आलेले दिसते. पहा : "राजगीरे ! आसं नंग करु गा, त्येनं न्हाय पत्करलं तुला. आपून दुसरं घर बघू. आपला देव वंगाळ. त्यो वैऱ्याचं नि आपलबी खवर करील बरं."

"न्हाय मायी, मी त्येला सुखानं जगू देणार नाही. त्येनं माव्हं हासं चार चौघात केलय बा. मी त्येला तसा सोडणार न्हाय. आपले जमातील्ले बी त्येनं मानलं न्हाय बा !" (पृ. १६)

● अन्य कथाकारांच्या कथेतील अभिव्यक्ती :

माणदेशात नवनवीन कथाकार नव्या उत्साहाने कथा लिहिताना दिसतात. त्यात अज्ञानबाबू, सयाजीराजे मोकाशी, तानाजी वाघमारे, कृष्णा इंगाले, वामन जाधव, सुनील दबडे इ. चा अंतर्भाव होतो. माणदेशी अभिव्यक्तीच्या दृष्टिकोनातून सजग राहून त्याठिकाणची जीवनमूल्ये आणि जीवननिष्ठा स्थळकाळाला समारे ठेवून त्यांनी मांडलेल्या दिसतात. ग्रामीण बोलीमुळे ह्यातील काही कथांना एक प्रकारचा जिवंतपणा लाभला आहे. आशयापेक्षा अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने सर्व कथाकारांचा विचार करावा लागेल.

अज्ञानबाबू ह्यांच्या नावावर 'गोतावळा' (१९८७) हा कथासंग्रह आढळतो. माणदेशात जन्माला आलेल्या माणसांना दुःख भोगण्यासाठीच आयुष्यभर जगावे लागते. कधीतरी चांगले दिवस येतील, ह्या आशेवर ही माणसे जीवन जगतात आणि शेवटी एक दिवस ती जगाचा निरोप घेतात. अशाप्रकारचा शोकात्म भाव प्रकट करणारा हा कथासंग्रह माणदेशी शब्दकळेमधून तेथील जीवनजाणिवा व्यक्त करतो. ह्या कथासंग्रहातील हारवाळ, शेनकुट, सोनवल, रवांडा, मामो, वशाट, खार, किस्ताक, डावरा, लिवगांडा, म्हवरणे ह्यासारखे माणदेशी बोलीतील शब्द लक्ष वेधून घेतात.

प्राचार्य विश्वासराव देशमुख व प्रा. सयाजीराजे मोकाशी ह्यांनी संपादित केलेल्या 'माणदेशी कथा' (१९९०) ह्या कथासंग्रहात माणदेशातील सर्व कथाकारांच्या कथा पहावयास मिळतात. ह्यातून बदलत्या माणदेशाचे चित्रण आलेले आहे. ह्यातील माणदेशी बोली तेथील मातीशी इमान राखताना दिसते. ह्या कथासंग्रहातील विविध कथांमधून आलेले बाचकं, टिपिरा, खंदूस, टकूटाळ, खरपाड, जोसरा, बालंग, गोटान, खैंदुळ, सान्नं, तारताळ्या, आमनधपक्या, येभाव, निथळली, फासोळ्या, वंगाळ, आज्जाद, शिसारला, गुमाट, हापोली, रेमाटा, किंकून, सराटा, रया, वांगारणे, जांगडणे, पाट (शेळी), भंड पडलं, चेंबणे इ. माणदेशी शब्द माणदेशी बोली जिवंत करतात. अनेक कथांमधून म्हणीही आलेल्या आहेत. उदा :- 'ज्या गावाच्या बोरी त्या गावाच्या बाभळी', 'सरड्याची धाव कुंपणापातुर', 'आडात नाय, तर पवऱ्यात कुठून येणार', 'तो भसाभसा पोतं गळत राहावं, तसा बोलू लागला' ही माणदेशी उपमाही पहावयास मिळते. ह्या माणदेशी म्हणी व उपमा माणदेशी वातावरणाला अधिक चैतन्य प्राप्त करून देणाऱ्या आहेत.

तानाजी वाघमारे ह्यांनी 'धगाटा' (१९९९) ह्या आपल्या कथासंग्रहात माणदेशी बोलीचा वापर केलेला आहे. माणदेशी वातावरणनिर्मितीसाठी तेथील प्रादेशिक शब्द, म्हणी व उपमा ह्यांचा त्यांनी वापर केलेला आहे. उदा. धगाटा, झंझाळ, पानवी, खादाडी, इस्कल, आचूती, गडदागप्प, पावंड, दामटी, हाबक आडूशान इ. ह्या शब्दांनी त्यांच्या कथेला वास्तवाभिमुख करण्यात हातभारच लावलेला दिसतो. कथेची परिणामकारकता वाढवण्यासाठी त्यांनी प्रतिमा व उपमा ह्यांचा केलेला वापरही लक्षणीय आहे. त्यांनी वापरलेल्या काही प्रतिमा अशा :

- ⇒ 'न्हाय पालथा घालून तुडविला तर नावाची धुरपी न्हाय म्हणावं. लय कवळं घावलं व्हय र तुला ?'
- ⇒ 'कष्टानं लोकांची खुरपानं करून खुरप्यागत वाकून चालली होती.'
- ⇒ 'झोपाळा झुलावा तशी रुक्मिणी हालकडीला लोंबकळत हुती.'
- ⇒ 'पुन्हा पुन्हा डोस्क्यात विचाराचं मव्हाळं उठायचं.'
- ⇒ 'ती आज कळपातून चुकलेल्या मेंढीसारखी दिसत होती.' त्यांनी वापरलेल्या उपमांचा एक प्रातिनिधिक नमुना असा :
- ⇒ 'त्येचा चेहरा सुकलेल्या गाजरासारखा झालेला'

माणदेशी बोलीवर कानडी भाषेचाही प्रभाव जाणवतो. त्यामुळेच माणदेशी माणूस हेल काढून बोलताना दिसतो. उदा. 'पोराला लिबSS नेसायला पायजीSS.' ('लिब' - ९२)

अशाप्रकारे माणदेशी कथेने माणदेशाला नवचैतन्य प्राप्त करून दिल्याचे दिसते. माणदेशी कथेतील अभिव्यक्तीमुळे ग्रामीण कथेला वास्तवता प्राप्त झाल्याचे दिसते. वरील सर्व कथाकारांच्या कथेत माणदेशी बोलीचा वापर पहावयास मिळतो. तसेच माणदेशी बोलीतील सुमारे २८० नवीन शब्द सर्व कथाकारांच्या कथेतून पहावयास मिळतात.

६.३ . मराठी कादंबरीतील माणदेशाच्या चित्रणाची अभिव्यक्ती :

मराठी कादंबरीतील माणदेशाच्या चित्रणामधून दुष्काळ, दैववाद, नियतीशरणता, अंधश्रद्धा ह्या गोष्टी पहावयास मिळतात. त्यातील वास्तवता, कलात्मकता, निवेदन, तपशील, ग्रामीण संवेदनशीलता आदी घटकांमुळे ह्या कादंबरीला मराठमोळा बाज प्राप्त झालेला पहावयास मिळतो. संस्थानी, वातावरण, गुंडगिरी, ग्रामसंस्था, संस्थानांचा शेवट, नवे युग, त्यांचे धर्म, स्त्री - पुरुषांचा व्यभिचार आणि ह्या सर्वांना सामावून घेणारी माणदेशी संस्कृती ह्याचे चित्रण मराठी कादंबरीतून अभिव्यक्त झाल्याचे दिसून येते. तसेच मराठी कादंबरीत माणदेशी बोलीत बोलले जाणारे शंभर (१००) शब्द आलेले दिसतात. ह्या शब्दांमुळे माणदेशी कादंबरीला जिवंतपणा प्राप्त झालेला आहे. प्रत्येक प्रदेशातील समुहाची स्वतंत्र अशी भाषा असते. ती भाषा हा एक सामुहिक आविष्कार असल्यामुळे त्यातून त्या प्रदेशातील सामाजिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक गोष्टी स्पष्ट होतात.

ग्रामीण कादंबरीची परिणामकारकता ही त्या त्या ग्रामीण कादंबरीकाराच्या अनुभव घेण्याच्या व तो अभिव्यक्त करण्याच्या सामर्थ्यावर अवलंबून असते. प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील लोकमानस हे तेथील बोलीतून व्यक्त होत असते. त्यामुळे कादंबरीकारांनी ह्या बोलीचा वापर अभिव्यक्तीचे प्रभावी माध्यम केलेला पहावयास मिळतो. तसेच प्रत्येक कादंबरीकाराच्या शैलीचेही काही विशेष असतात. ह्यादृष्टीने मराठी कादंबरीतील माणदेशाच्या चित्रणाची अभिव्यक्ती जाणून घ्यावयाची आहे.

६.३.१. माणदेशाचे चित्रण करणाऱ्या मराठी कादंबरीतील निवेदन :

निवेदनामुळे कादंबरीला चैतन्य प्राप्त होते. मराठी कादंबरीतील निवेदन हे खास माणदेशी ग्रामीण भाषेतून केलेले दिसते.

● ग. दि. माडगूळकरांच्या कादंबरीतील निवेदन :

गदिमांच्या कादंबरीतील निवेदनाचे स्वरूप प्रथमपुरुषी एकवचनी असे आहे. त्यांच्या 'आकाशाची फळे'(१९६०) व 'उभे धागे : आडवे धागे'(१९७२) ह्या दोन्ही कादंबऱ्या ग्रामीण जीवनावर आहेत. कादंबऱ्यांमधील प्रदेश हा माणदेशातील माडगूळचाच आहे. ह्यामध्ये निवेदन पसरट असूनही ते कंटाळवाणे वाटत नाही. ह्याचे कारण म्हणजे त्याला असलेला आत्मनिवेदनाचा जिवाळ्याचा पदर होय.

गदिमांच्या कादंबरीतील निवेदन हे भूतकाळातील आठवणी सांगत सुरु होते. 'आकाशाची फळे'(१९६०) ह्या कादंबरीतील निवेदन ऐसपैस वाटते. बऱ्याच दिवसांनी शंकर गावाकडे निघालेला असतो. त्यामुळे तो भूतकाळात जाऊन जुन्या आठवणी आठवण्याचा प्रयत्न करतो. हे आत्मनिवेदन असे : 'म्हातारी आजी फारच थकली असेल, वहिर्नीत कांहीच फरक पडला नसेल. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत सारखी राबत असेल बिचारी ; पण तिच्या तोंडातून लांब सुस्कारा कधीच बाहेर पडत नसेल. सीता आता साडी नेसायला लागली असेल. खरे तर दादजे आता तिच्या लम्नाच्या वाटाघाटी सुरु करायच्या. ती शाळेत जात होती. पुढे शिकली की नाही कुणास ठाऊक.....!' (पृ. ५२) हे निवेदन गतिमान व एकाच लयीत असल्याचे दिसून येते.

गदिमांच्या कादंबरीतील निवेदनाला माणदेशी पदर असल्यामुळे त्याला उठावदारपणा प्राप्त झाल्याचे दिसते. 'आकाशाची फळे'(१९६०) ह्या कादंबरीतील पुढील निवेदन पहा : 'शंकरच्या मनाची अवस्था मोठी बिकट झाली. त्याचा अर्धा जीव घरच्या उपासमारीत होता आणि अर्धा जीव त्या गाण्यामागे धावू लागला. आडकित्यांतून सुपारी सुटावी, तसा तो दोन्ही विचारांतून निसटला. कुठेच जायचें नाही असे त्याने ठरवले; पण त्या ठरवण्याला काही अर्थ नव्हता. त्याला कुठेतरी जायला हे पाहिजेच होते. तो अगदी रडकुंडीला आला. एक काळे कुत्रे चांदण्यातून त्याच्या रोखाने धावत आले. ते मुळीच भुंकले नाही. शोपूट हलवीत निघून गेले.' (पृ. १५०) ह्याठिकाणी निवेदनाला गती असल्यामुळे वाचकाची उत्कंठा वाढत जाते. गदिमांच्या निवेदनाचे हेच गमक म्हणावे लागेल.

गदिमांच्या कादंबरीत अनेक तऱ्हेच्या व्यक्तिरेखा, प्रसंग व जीवनाच्या तऱ्हा पहावयास मिळतात. 'उभे धागे: आडवे धागे'(१९७२) ह्या कादंबरीचे निवेदन प्रथमपुरुषी आहे. सखू चोथीण ह्या स्त्रीच्या मुखातून ही कादंबरी उलगडत जाते. सखूच्या ग्रामीण संवेदनशीलतेच्या

आविष्कारामुळे कादंबरीला मराठमोळेपण प्राप्त झाल्याचे दिसते. गदिमांनी ह्या कादंबरीत आपले नाव एका कल्पित व्यक्तिरेखेशी जोडून आत्मनिवेदन केले आहे. हे असे : 'थंडीच्या दिवसात संध्याकाळ लौकर होते. तावणारी उन्हे, चावरी होतात. आम्ही कुंभारवाड्यात पोचलो तेव्हाच आभाळाच्या आगटीला शितळाई आली होती. आई पेटलेलीच होती. कुंभारआळीतले पहिलेच घरे नेवर्तीचे होते. पांढरी छाटण घातलेला नेवर्ती बाहेरच उभा होता. त्याच्या घरासमोर भाजलेल्या विकाऊ विटांचा एक हुडवा रचलेला होता.' (पृ.६१) किंवा 'आमच्या मुलखात पासवाची रडच. मृग नक्षत्राचे चार थेंब पडले. दगड भिजव्या पाऊस. त्याचा उपयोग काय?' (पृ. ७६) ह्या उल्लेखावरून माणदेशी परिसराची वास्तव माहिती मिळते. आत्मनिवेदनाचा हा पदर कथानकाशी वाचकाला जखडून ठेवण्यास साहाय्य करणारा आहे.

गदिमांच्या कादंबरीत माणदेशातील ग्रामीण भागातील गुंडगिरी, नव्याने विकसित होणारी ग्रामसंस्था, स्त्री - पुरुषांचा व्यभिचार ह्या गोष्टी पहावयास मिळतात. त्यातही माणदेशात विधवा स्त्रीला अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागते. 'उभे धागे: आडवे धागे' (१९७२) ह्या कादंबरीत सखूच्या सुनेच्या रुपाचा बोभाटा संपूर्ण गावभर होतो. त्यावेळी सखू कशी वागते. ह्याविषयीचे निवेदन पहा: 'फूल लपविले तरी फुलाचा वास लपत नाही. इंद्रावैनीच्या रुपाचा बोभाट साऱ्या पाचवडीत झाला होता. आईन ते ओळखले होते. ती तिला कुठे जाऊ द्यायची नाही. मल्लेश्वराच्या देवळात जाताना देखील स्वतः ती तिच्याबरोबर असायची. देवळात गेली म्हणजे वैनी खाली बघून चालायची आणि आईच येणाऱ्याजाणाऱ्याकडे डोळे फाडफाडून बघायची.' (पृ.२०) हे निवेदन माणदेशी बोलीमुळे वाचनीय बनले आहे. स्वभावचित्रणासाठी केलेले हे निवेदन माणदेशी असल्याचा प्रत्यय येतो. एकूणच गदिमांच्या मराठी कादंबरीतील निवेदनातून सोपी व सहजता दर्शविणारी वाक्यरचना, ग्रामीण वास्तवाची जाण, कलात्मकता, प्रासादिकता व प्रथमपुरुषी आत्मनिवेदन आल्याचे निदर्शनास येते.

● व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कादंबरीतील निवेदन :

व्यंकटेश माडगूळकरांच्या जीवनवृत्तीचे पोषण त्यांच्या माणदेशी परिसरातील मौखिक परंपरेमुळे झालेले आहे. त्यामुळे दैन्य, दारिद्र्य आणि माणसांचे समृद्ध मन ह्यांचा प्रत्ययकारी अनुभव त्यांच्या चित्रमयी निवेदनशैलीतून येतो. माडगूळकरांचे व्यक्तिमत्त्व एकांगी स्वरूपाचे

नाही. त्यांची माणसाबरोबर निसर्गाची, प्राणिसृष्टीची ओढ सर्वश्रुत आहे. त्यांच्या व्यक्तिरेखांच्या संवादी निवेदनातून लोकसंस्कृतीचा प्रत्यय व प्रातीचा दरवळ जाणवतो. त्यांच्या निवेदनाची आणि भाषेची वैशिष्ट्ये ही देशीपणातून निर्माण झालेली जाणवतात. संपूर्ण ग्रामजीवनाचा अस्सल अनुभव त्यांच्या माणदेशी कादंबरीतून व्यक्त झाल्याचे जाणवते.

माडगूळकरांच्या कादंबरीतील निवेदनातून तपशिलाचा भरपूर वापर, साधे सरळपणा, अभिजातता ह्या गोष्टी महत्त्वाच्या वाटतात. निवेदनासाठी प्रथमपुरुषी ग्रामीण भाषा वापरलेली दिसते. त्यामुळे प्रादेशिकतेच्या पातळीवर माडगूळकरांची माणदेशी कादंबरी प्रत्ययकारी होताना दिसते. ह्याबाबत ल. ग. जोग म्हणतात, 'प्रादेशिकता एका बाजूने वास्तवतेची व्याप्ती आहे व दुसऱ्या बाजूने लेखकाच्या नावीन्याच्या नैसर्गिक इच्छेतून निर्माण झाली आहे. साहित्यात न पाहिलेले जीवन, न पाहिलेली माणसे, न वापरलेली भाषा आल्यामुळे कादंबरीविश्व नवचैतन्याने भरून गेले. या प्रादेशिकतेमुळेच पूर्वी गुरफटून राहिलेली तांत्रिक बंधने सैल झाली व समुदायाचे चित्रण प्रभावीपणे झाले.'^{२०}

माडगूळकरांनी माणदेशातील अस्सल ग्रामीण भाषेचा निवेदनासाठी वापर केलेला असल्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्यांमधील ग्रामीणता अधिक ठाशीव स्वरूपात व्यक्त होऊ लागल्याचे दिसते. कादंबरीकार माडगूळकर ह्यांच्याविषयी प्र. वा. बापट व ना. वा. गोडबोले म्हणतात, "कादंबरीकार माडगूळकर म्हणून जर आपल्याला पहायचे असतील, तर त्यांच्या समर्थ लेखणीतून उमटलेले 'बनगरवाडी'चे दर्शन घेणे अपरिहार्य ठरते. प्रादेशिक कादंबरीच्या दृष्टीने एक सफळ कलाकृती म्हणून व्यंकटेश माडगूळकरांच्या 'बनगरवाडी' कडे बोट दाखविता येईल."^{२१}

माडगूळकरांच्या कादंबरीतील निवेदनातून कलानुक्रमे घडत जाणारे प्रसंग सहज नजरेत भरतात. 'बनगरवाडी' (१९५५) ह्या कादंबरीतील प्रसंग पहा : 'उन्हाळा संपला, पावसाळा आला. इंद्रगोप दिसू लागले आणि मृग निघाला. आभाळ झाकोळून आले. स्वच्छ ऊन नाहीसे झाले. वाशा सुटला. झाडेझुडे गदगदू लागली. धूळमाती चौफेर उडू लागली. आभाळाकडे बघून लोक म्हणू लागले, 'वारा पाऊस घालवील' पण तसे झाले नाही. सडासडा धारा आल्या. मृगाचा पाऊस बनगरवाडीला झोडपत राहिला. भटकी कुत्री भितीच्या आडोशाला उभी राहिली. सरीवर सरी आल्या. तापलेल्या जमिनीतून वाफा निघाल्या. धूळ उडाली. चिखल झाला आणि मग तोही वाहून गेला. खडे उघडे पडले.' (पृ. ३५) ह्याठिकाणी त्यांच्या कादंबरीतील निसर्ग हा माणसांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा एक भाग बनून आल्याचे दिसते. तसेच

त्यांची सूक्ष्म अवलोकनशक्ती व वास्तवता ह्यांचा मिलाफही ह्या निवेदनातून अभिव्यक्त झाल्याचे दिसते.

माडगूळकरांच्या निवेदनातील भाषा ही प्रथमपुरुषी असल्याचे जाणवते. तसेच ती संवेदनशीलही असल्याचे दिसते. 'बनगरवाडी' (१९५५) तील पुढील निवेदन पहा : 'दम देताना काढावा तसा आवाज काढून त्याने मला विचारले, 'काय अंडीवाला हायेस का गा ?' या प्रश्नाने फटका बसल्यासारखा मी खाली आलो. क्षणभर काय उत्तर द्यावे, हे मला सुधरेना. माझ्या या लेंह्याने मला एकदम खाली ओढले होते. सुट्या आणलेल्या थैल्या घेऊन खेडोपाडी अंडी खरीदणारा मुसलमान बनवून टाकले होते. मी गडबडलो. गोंधळलो. तोंडावर ओशाळवाणे हसू आले. सोडलेले पाय वर घेऊन टोपी नीट केली आणि म्हटले, "नाही, मी मास्तर आहे." (पृ. ४) ह्याठिकाणी निवेदनातील संवेदनशीलता व अस्सल ग्रामीण माणदेशी भाषा पहावयास मिळते. तसेच आविष्काराची रीतही अस्सल व अभिजात असल्याचे दिसते, हेच निवेदनशैलीचे वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल.

व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कादंबरीतील निवेदनातून समूहमनाचा आविष्कार जाणवतो. तसेच संयत व किमान साधनांचा वापर करणारी अशी निवेदनपद्धती आहे. शब्दांच्या निवडीतील अचूकपण त्यातून व्यक्त होते. 'वावटळ'(१९६४) ह्या माणदेशी कादंबरीतील निवेदन नमुन्यादाखल विचारात घेता येईल. ह्यात गांधीहत्येनंतर माणदेशात झालेल्या जाळपोळीचे वर्णन आलेले आहे. पिढ्यान् पिढ्या एकत्र नांदणारी माणसे एकमेकांशी अशी का वागली, ह्याची कारणमीमांसा त्यात आहे. कादंबरीकाराचे स्वतःचे घर त्यात जाळले जाते. 'वाडा पेटला तुमचा. शिरपती, देव वाचीव आतलं. देवघर घावलं' अशा मोजक्या शब्दांमधून वातावरण उभे केलेले दिसते. त्याप्रसंगाचे कथन भावनाविष्कारावर संपूर्ण ताबा ठेवून, प्रसंगातला ताण टिकवून धरून केलेल्या निवेदनाचा एक उत्कृष्ट नमुना वाटतो.

“परसंगच वाईट बघा. माझ्या आजवरच्या हयातीत कंदी बगितलं न्हवतं असं . वाडा पेटला तुमचा. आग उसळ्या घिऊं लागली. आमी बघतोय आपलं. काकी पल्याड उभ्या हायेत. एकाएकी मला बोलल्या, 'शिरपती, अरं देव तरी वाचीव आतलं. जा पळा !' आता? मी पळालो आगीत. अदमासानं गेलो. धुरानं दिसना काई. देवघर घावलं. सगळं देव धोतराच्या खोच्यात घातलं, आन् वाऱ्यावाणी भायेर आलो.” (पृ. १२२)

माडगूळकरांच्या निवेदनातून सूक्ष्म तपशील कलात्मकतेने व्यक्त झाल्याचे दिसून येते. साधी चिलीम ओढण्याची क्रिया, पण 'दादूने चिलीम ओढली', असे न म्हणता ते सूक्ष्मतेने पुढीलप्रमाणे वर्णन करतात : 'खिशातून चिलीम काढून त्याने तमाखूने भरली. सांडू नये म्हणून पायाचा अंगठा आणि त्या शेजारचे बोट या दोन्हीच्या पकडीत ती उभी धरून ठेवली आणि मोकळ्या हातांनी चकमक मारून गुल पेटवला. पेटता गुल चिलमीवर ठेवून फक्फक् लहान झुरके मारले आणि मग धुराचा लोट सोडला. पोटात गेलेल्या कडक धुराने त्याचे डोळे ओले झाले.' (पृ. १६) अशी ही चित्रमयी क्षणचित्रे साकार करणारी निवेदनपद्धती मराठीत अपूर्व आहे.

एकूणच, व्यंकटेश माडगूळकरांच्या मराठी कादंबरीतील निवेदनातून तपशिलाचा भरपूर वापर, सरळ व साधी मांडणी, अभिजातता, प्रथमपुरुषी माणदेशी ग्रामीण भाषा, ग्रामीण वास्तव व कालानुक्रमाने घडणाऱ्या घटना ह्या गोष्टी पहावयास मिळतात. त्याद्वारे माणदेशी कादंबरीला उठावदारपणा प्राप्त झाल्याचे दिसून येते.

● शंकरराव खरातांच्या कादंबरीतील निवेदन :

शंकरराव खरातांना माणदेशी ग्रामीण परिसराचा मोठा अनुभव आहे. त्यांचे बालपण माणदेशातच गेल्याने त्या जीवनातील चढउतार त्यांना चांगले माहीत आहेत. त्यासाठी त्यांनी कादंबरीत वापरलेली निवेदनपद्धती प्रभावी वाटते. त्यांची भाषा साधी व प्रवाही आहे. माणदेशी सामान्य माणसांची वेदनाच त्यांनी सामान्यांच्याच शब्दांमधून मांडण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. त्यांची निवेदनशैली दर्दभऱ्या दुःखाने पूर्णपणे भरलेली दिसते. त्यामुळे त्यातून कारुण्य जाणवते.

कोणतीही व्यक्तिरेखा उभी करताना खरातांच्या प्रतिभेला जणू कैफ चढलेला दिसतो. त्यातूनच भाषेकडे त्यांचे दुर्लक्ष होताना जाणवते. परंतु आपल्या काव्यात्म निवेदनशैलीने ते हवा तो प्रसंग उभा करण्यात यशस्वी होताना दिसतात. 'पारधी'(१९८०) ह्या कादंबरीतील पुढील निवेदन पहा : "मनीनं आपली अब्रू झाकण्यासाठी कंबरेला एक विटक्या - फाटक्या, जीर्ण लुगड्याचा मळकट तुकडा गुंडाळलेला होता. वर गुड्यापर्यंत त्यामुळे तिच्या पोटीचा भाग उघडाच होता. तिचे पाय मात्र बाभळीच्या लाकडागत खणखणीत. तिच्या धुळकटलेल्या पोटावर ओरखाडे ठळक दिसत होते." (पृ. ६) किंवा 'मौज्या व लव्हज्या बावरल्यागत दिसत होते. रानटी जनावर बुजावं तसं ते बुजलेले, बावरलेले दिसत होते. त्यांच्या डोळ्यांच्या

बाहुल्या भिरभिरत होत्या. मध्येच कोर्टाच्या खिडकीतून बाहेर जाळीत ते डोकावत होते. त्यांना बाहेरचं काही दिसत नव्हतं. पण पारध्याच्या गडी - बाया - मुलांच्या बोलण्याचा कलकलाट त्यांच्या कानावर पडत होता. ते पक्के भ्याले होते. पण त्या आवाजाचा त्यांना आधार वाटत होता.' (पृ. ३४), अशा प्रभावी निवेदनातून माणदेशी व्यक्तिरेखा जिवंत करण्यात खराताना यश आल्याचे दिसते.

खरातांनी कादंबरीतून आत्मगत निवेदन पद्धतीचा वापर करून दलित समाजाच्या दुःखाचे प्रत्ययकारी दर्शन घडविलेले दिसते. 'मी माझ्या गावाच्या शोधात'(१९८३) ह्या कादंबरीतील निवेदन वास्तवदर्शी असल्याचा प्रत्यय येतो. पहा : 'ती आमच्या लोकांची वस्ती होती, हे मी जाणलं. कारण तो भावकीचा तक्या होता... म्हाताराच तेवढा बसलेला, खाली धोतर, पण तो अंगानं सगळा उघडाच. त्यात तो रंगाने काळा. डोक्याचे केस पांढरेसफेद, दाढीचे खुंटही पांढरीफेक, तो आपला उन्हाला पाट देऊन पाठपोट खराखरा खाजवत बसला होता. जवळच पागुटं अन काठी पडली होती.'(पृ. ५४) ह्यातून माणदेशातील दलित समाजाची अवस्था कशी आहे, ते प्रभावीवपणे स्पष्ट होते.

शंकरराव खरातांनी आपल्या कादंबरीतून दलित समाजातील लोकांना गावकीच्या कामासाठी उच्चवर्णीयांच्या शिव्या व बोलणी खावी लागतात, ह्याचे मन विदीर्ण करणारे चित्रण केलेले आहे. दलितांना उच्चवर्णीयांकडून शारीरिक व मानसिक त्रास दिला जातो, ह्याचे चित्रण 'मी माझ्या गावाच्या शोधात' (१९८३) ह्या कादंबरीतून पहावयास मिळते. 'गावानं आमचं दुकानातलं तेल, मीठ बंद केलं. आमाला गावात राना - शिवारात हिडणं - फिरणं बंद केलं. चारापाण्यावाचून जित्राबं ओरडू लागली. बांधल्या दाव्याला ओढ घेऊ लागली. गावा - शिवारात आमाला पोटाला काम मिळना. आमची कोंडी केली. आमचं सर्व मार्ग बंद झालं. शेवटी आम्ही आमच्या शेरडं - गुराढोरासकट मुला-बाळांच्या संसाराची पाटी घेऊन आपलं गाव सोडलं.'(पृ. ७९) ह्या निवेदनातून माणदेशातील दलित समाजाचे जीवनचित्रण व्यक्त झाल्याचे दिसते. तसेच दलितांवर होणाऱ्या अत्याचाराची जाणीव होते.

एकंदरीत, शंकरराव खरातांच्या कादंबरीतील निवेदनावरून भाषेचा प्रवाहीपणा, दलितांचे दुःख व कारुण्य, काव्यात्मकता इ. गोष्टी निदर्शनास येतात.

● द. ता. भोसले ह्यांच्या कादंबरीतील निवेदन :

द. ता. भोसले ह्यांना माणदेशातील आघाडीचे साहित्यिक म्हणून ओळखले जाते. त्यांच्या कादंबरीलेखनातून सर्वसामान्य स्तरातील माणसांचे हलाखीचे जीवनचित्रण पहावयास मिळते. तसेच दैनंदिन जीवनातील संघर्ष व तो सोडविण्याचे प्रयत्न ह्याचे खास माणदेशी शैलीतील निवेदनही पहावयास मिळते. त्यांच्या निवेदनाला विनोदाची किनार असल्याचे दिसते. तसेच निवेदनासाठी ते ग्रामीण आणि नागर अशा दोन्ही भाषांचा वापर करतात.

‘मी आणि माझा बाप’(१९६९) ह्या माणदेशी कादंबरीत मास्तर बाळूला शाळेतून पाटी व पुस्तक आणण्यासाठी घरी पाठवतो. त्यामुळे बाळूच्या बापाला राग येतो व तो मास्तरला विचारण्यासाठी शाळेत जातो. तेव्हाचे निवेदन पहा : ‘पण...पण माझं एका तर खंर,’ मास्तरांची बोबडी वळली होती. सारी पोरे तोपर्यंत त्याच्याभोवती जमा झाली होती. मास्तरांचा सदरा गळ्याजवळ चिरकला होता तोंडाला कोरड पडली. चेहरा कमालीचा करुण झाला होता आणि माझ्या बापाला जास्तच चेव आला होता. मास्तर गप्प बसलेले बघून बापाने म्हटले, ‘न्हायी, तुला लई रग आलीया. एकाद्या दिसापुरती तुजी पाटी - पुस्तकं दिली असती, तर काय बापाची बाभळ बुडत होती. न्हायी तर सरकारातून आलेल्या पाट्या घरात ठेवून इकतोस की !’(पृ. ३८) ह्याठिकाणी माणदेशातील ग्रामीण बोलीतील शब्द पहावयास मिळतात. तसेच ‘तुझ्या बापाची बाभळ बुडत होती’ यावरून खास माणदेशातील बोलीचा प्रत्यय येतो. त्यामुळेच माणदेशातील वास्तवताही लक्षात येण्यास मदत होते. माणदेशी माणसांच्या भावस्थितीचे केलेले योग्य वर्णन असे या निवेदनातील अभिव्यक्तीचे स्वरूप दिसते.

बाळूचा बाप ही व्यक्तिरेखा कमालीची इरसाल आहे. माणदेशी संस्कार बाळूच्या बापाच्या अंगी भिनलेले दिसतात. त्याला जर कोणी वाईट वागतोस, असे म्हटले ; तर बोलणाऱ्यालाच तो कृतीतून निरुत्तर करतो. तो दारूचा व्यवसाय करीत असतो. तेव्हा गावातील लोक त्याला हे करू नकोस, असे सांगतात. तेव्हाचे निवेदन पहा : ‘अगुदर कुटं चांगलं हुतं, ह्ये बग. नासक्यांनी नासल्याची चवकशी कशाला करायची ?.... ये. येकादी नवटाक देतु. पी आन् जा. मला म्हाइत हाय तू का बोलतूस ते. तो नको म्हणत असताना माझ्या बाप त्याच्या दंडाला धरी आणि ओढून दारू पाजी. भरपूर झाली की तो चांगलाच झिगे. मग त्याला धरून माझा बाप त्याच्या बायकोपुढे उभा करी. बायकोबरोबर माझा बापही त्याची बेअब्रू करून त्याचा पुरता तमाशा करी.’(पृ. १२३) ह्याठिकाणी ग्रामीण व नागर भाषेचा वातावरणनिर्मितीसाठी केलेला कलात्मक वापर दिसून येतो.

बाळूचा बाप सतत खोटे बोलून पैसे लुबाडण्याचा प्रयत्न करतो. बाळूला कपडे आणण्यासाठी स्वतःच्या मेहुणीकडून तीस रुपये व विठोबा भोसलेकडून वीस रुपये असे पन्नास रुपये जमा करतो. बाप तानीला घेऊन पंढरपूरला जातो. दोघेजण मजा करून पैसे संपवतात. घरी आल्यावर सर्व रागावतील म्हणून एक युक्ती करतो. तेव्हाचे निवेदन पहा : 'अगा, मी आपली कापडं घेऊन निगालो, तंवर सात-आट मानसं तोंडावर बुरखा पांगरून आली. मला धरलं. जवळचं सगळं नेलं. तुमची कापडं नेली, माजीबी नेली. मी लई कोसीस केली. एकाला बदडलं सुद्धा. पन बाकीच्यानी मला मारलं. ह्ये आंग बग,' असं म्हणून तो अंगावरल्या जखमा दाखवू लागला. जरा वेळ झाल्यावर म्हणाला, 'रातचं गावाला यायची काय सोय उरली न्हाय, गड्या.' (पृ. ६९) ह्याठिकाणी प्रथमपुरुषी निवेदनाचा कलात्मक वापर वातावरणनिर्मितीसाठी करून घेतलेला दिसतो. तसेच माणदेशी भाषेचाही प्रभावी वापर केल्याचे जाणवते.

एकंदरीत, द. ता. भोसले ह्यांच्या निवेदनातून माणदेशी ग्रामीण व नागर भाषेचा कलात्मक वापर, प्रथमपुरुषी निवेदनपद्धती, निवेदनाला विनोदाची किनार, बोलीची वास्तवता हे गुण पहावयास मिळतात.

● उत्तम बंडू तुपे ह्यांच्या कादंबरीतील निवेदन :

उत्तम बंडू तुपे ह्यांनी दलित व भटक्या समाजातील लोकांचे सामाजिक प्रश्न परखडपणे कादंबरीतून मांडलेले दिसतात. दलित समाजाची ग्रामीण भाषा त्यांच्या स्वभाववैशिष्ट्यांसह व्यक्त केलेली असल्यामुळे त्यांच्या कादंबरीतील निवेदनात जिवंतपणा व अस्सल गावरान गोडवा आलेला दिसतो. 'इजाळ' (१९८४) ह्या कादंबरीत माणदेशातील यंत्रयुगामुळे गरीब दलित समाजाची होणारी दुर्दशा आत्मगत निवेदनामुळे उठावदार दिसते. माणदेशातील मातंग समाजातील शामा आपल्या शेतात पेरणीसाठी बैल शोधतो. परंतु त्याला प्रत्येकजण अडवून आणतो. अगोदर पैसे मागतात. त्यासंदर्भातील निवेदन पहा : 'मिरग सरला. पावसाच्या झडी लागल्या. शामानं सुस्कारा सोडला. थड्याच्या पट्टीतली नांगरट झाली होती. पहिल्या पावसानं ठेकळं इरघळून गेली. पळोटीला पाणी झालं. बाजरी, मुगाच्या पेरण्यांना सुरुवात झालेली. शामानं मुग - बाजरीचं बी घेऊन ठेवलं होतं. पेरणीची अवजारं भाड्यान मिळणं मुश्किल झालं होतं. मुठभर रुपय देतो म्हटलं तरी, कुणी स्वतःचं पेरायचं टाकून दुसऱ्याचं पेराय कबुल नव्हतं. रानातला वापसा गेल्यावर कशाचाच उपेग नव्हता. सर्वांच्या पेरण्या झाल्यावर पर्वतीनानाने

शामाच्या थड्याच्या पट्टीत पाभारी घातल्या. पर्वतीनं पैशाला हात पुढं केला.'(पृ. २६) ह्याठिकाणी तुपे ह्यांची ग्रामीण भाषा प्रामुख्याने पहावयास मिळते.

माणदेशातील दलितांना जीवन जगताना अनेक संकटांना सामोरे जावे लागते. गरीब स्त्रियांना तर कोणीही वाली नसल्यासारखी परिस्थिती दिसते. गरीब स्त्रीला स्वतःच्या अब्रूला जपावे लागते. याविषयी पुढील निवेदन पहा : 'जीव चिमटीत धरल्यासारखा दामू बोलायचा. त्यांची झोप मरून गेली होती. वाऱ्यानं खोपटाचा पाला खसखसला, तरी तो हातात फरशी घेऊन उठायचा. वाघासारखी दब धरून दामू अंधारात नजर फिरवायचा. त्याची मवाळ नजर नाक्षारीवर तरंगायची. नाक्षारीला सुबीच्या कुशीत निजलेली बघून त्याचा टांगलेला जीव खुटल्यासारखा वाटायचा. दामूच्या बळावर नाक्षारीला रात्र सुखरूप जायाची.' ('नाक्षारी' - पृ. ११२) ह्याठिकाणी माणदेशात दलित स्त्रीला जीव मुठीत धरूनच जगावे लागते, याचा प्रत्यय येतो.

माणदेशातील दलितांना उच्चवर्णीयांकडून शारीरिक व मानसिक त्रास दिला जातो, ह्याचे चित्रण 'शेवती'(१९९१) ह्या कादंबरीतून पहावयास मिळते. 'हैराण झालेला कुणबी त्या किड्यांना काठी कुन्हाड घेऊन मारू शकत नव्हता; त्यांनी एन्डीन नावाचं विष पाण्यात कालवून पिकांवर त्याचे फवारे मारले. पिकांवर फवारे मारता मारता बांधावरल्या कोवळ्या गवतावर ते विष वाऱ्यानं उडत होते. त्या विषाची बाधा त्यांच्या गुरोढोरांना झाली. झळ मात्र दलित समाजाला लागली. गुरं पटापट मरू लागली. दावणी खुंटीला टांगण्याची वेळ आली तरी शेतकऱ्यांचे डोळे उघडत नव्हते.'(पृ. १०५) ह्या निवेदनातून माणदेशातील दलित समाजाचे जीवनचित्रण व्यक्त झाल्याचे दिसते. तसेच माणदेशी ग्रामीण बोलीभाषेतील शब्दांमुळे निवेदनाची परिणामकारकता वाढल्याचे जाणवते.

एकंदरीत, उत्तम बंडू तुपे ह्यांच्या माणदेशी कादंबरीतून प्रथमपुरुषी निवेनशैली, मातंग समाजातील शब्दातील गावरान मवाळकी व गोडवा, तसेच मनाला झोंबणारी शब्दकळा ह्यामुळे निवेदन परिणामकारक झाल्याचे दिसते.

६.३.२. माणदेशाचे चित्रण करणाऱ्या मराठी कादंबरीतील संवाद :

संवाद हा भाषाशैलीचा एक घटक आहे. संवाद हे व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून सादर केले जातात. व्यक्तिरेखांचे स्वभावविशेष, प्रवृत्तिप्रेरणा, भावस्थिती, संस्कृती ह्या गोष्टी संवादातून प्रत्यक्ष - अप्रत्यक्ष व्यक्त होत असतात. एखादा प्रसंग भाषेच्या साहाय्याने पुढे

नेण्याचे, गतिमान करण्याचे काम संवाद करतात. कथार्थाची निर्मिती व अभिव्यक्ती हे संवादाचे मूलभूत प्रयोजन असते.

● गदिमांच्या कादंबरीतील संवाद :

गदिमांच्या कादंबरीतून येणारा सर्व प्रदेश हा माणेदशी आहे. गदिमांच्या कादंबरीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिचे अनेकपिंडत्व हे होय. त्यातूनच ते वेगवेगळे संवाद साधताना दिसतात. 'आकाशाची फळे' (१९६०) ह्या कादंबरीत चंपा आणि तिचा वडील रामू मळ्याकडे चाललेले असतात. विठोबाही त्यांच्याबरोबर असतो. तेव्हा विठोबाचा भाऊ शंकर ह्याचा सहज विषय निघतो. चंपाचा वडील रामू हा विठोबाला शंकरविषयी विचारतो व त्या प्रश्नांना उत्तरे मात्र चंपाच देते, तो संवाद असा :

“असतो कुठं तुझा शंकर?”

“मुंबईला....सरकाळी शाळा आहे तिथं.... निरनिराळी मातीची मडकी करायला, नक्षी काढायला शिकवतात तिथं. महिन्या पंधरा दिवसांनी पत्रं येतात कधी त्याची,” असे चंपा सांगते व रामा मिस्किलपणाने हसत म्हणतो.

“तुला काय माहीत गं ?”

“पारुवहिनीला वाचायला कुठं येतंय ? माझ्याकडून वाचून घेते सगळी पत्रं.”

“हां जी हां,” असे म्हणून विठोबा बोलतो,

“आता लवकरच माघारी यील शंकर !”

“कधी ?” चंपाने औत्सुक्याने विचारले. त्यावेळी विठोबा म्हणतो,

“कागद यील त्याचा तवा तुझ्याकडंच यील की वाचायला !” (पृ. ३३)

ह्याठिकाणी गतिमान व सहजता असणारा संवाद दिसून येतो. तसेच त्यातून कलात्मकताही जाणवते.

माणदेशात पारंपरिक पद्धतीने चालणारी कुटुंबव्यवस्था अस्तित्वात आहे. घरातील कर्ता पुरुष संपूर्ण घराचा बोजा वाहतो. 'आकाशाची फळे' (१९६०) ह्या कादंबरीत शंकरचा भाऊ विठोबा मेल्यानंतर शंकर स्वतः लग्न न करता विठोबाच्या बायकोला व मुलांना कर्तव्य म्हणून सांभाळतो. काम करताना शंकराला चंकर येते, त्याला घरी आणले जाते. त्यावेळचा संवाद पहा :

“मी हाय रघू, ह्या शंकरला सांभाळा -”

“आँ ! ” पारुचे काळीज लकन हालले. पोरे, सीता व म्हातारी सर्व बाहेर आले. त्यावेळी पारु म्हणते,

“दाजीबा !”

“काय झालं माज्या लेकराला?”, म्हातारी ओरडली. त्यावेळी रघू म्हणतो,

“कामं करता करतांच झीट येऊन पडला म्हणं कालव्यावरच गेल्या म्हार पळत वस्तीव आला. मंग गेलो. आन् गाडीत घालून -”

“अरं कर्मा !”, म्हातारी ओरडली. (पृ. १९८) ह्याठिकाणी माणदेशी ग्रामीण बोली ह्या प्रसंगाला जिवंतपणा प्राप्त करून देते.

गदिमा तपशिलाचा भरपूर वापर करून प्रसंग हुबेहूब उभा करण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. त्यामुळेच गदिमांच्या कादंबरीत सहजता निर्माण होते. ‘उभे धागे : आडवे धागे’(१९७२) ह्या माणदेशी कादंबरीत रघुनाथची बायको इंद्रा पळून जाते, तेव्हा रघुनाथची आई सखू चोथीण ही सुनेला आपल्या मैत्रिणीच्या साहाय्याने शोधण्याचा प्रयत्न करते. चिंगामामी इंद्राचा शोध लावते व रघुनाथच्या आईला म्हणते,

“सखू.”

“अं ?”

“एक काम कर.”

“काय करू ?”

“सून आहे तुझी !”

“कुठं ?”

“गावातच, तू तेवढा साखळ्या जोड दे माझ्याजवळ.”

“तो घेऊन काय करशील ?”

“तुझ्या सुनेचा तपास लावीन.”

“ते तुला काय करायचे आहे ?” “माझ्यावर विश्वास असेल, तर तेवढा साखळ्या जोड दे. मी काही उचकणार नाही तो, मधल्यामधी !”

“उचकीनास बापडी. सारचं गेलंय. आता त्या दोनशे भार चांदीचा काय तेगार ?” (पृ. ५६) ह्याठिकाणी माणदेशी ग्रामीण बोलीतून वातावरणनिर्मिती साधण्यात गदिमा यशस्वी झाल्याचे

दिसतात. गदिमांच्या माणदेशी कादंबरीतील संवादातून गतिमानता, ग्रामीण बोलीचा वापर, वेगळी जाण, जीवनातील शाश्वताचा शोध हे गुण पहावयास मिळतात.

● व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कादंबरीतील संवाद :

व्यंकटेश माडगूळकर अस्सल ग्रामजीवनाचा अनुभव घेऊ शकतात. ग्रामीण माणूस आणि निसर्ग ह्यांचा ते एकात्म अनुभव कादंबरीतून घेताना दिसतात. संवादासाठी माडगूळकरांनी ग्रामीण भाषा वापरलेली दिसते. नागर भाषा आणि ग्रामीण भाषा ह्यांचा मेळ घालून माणदेशी भाषेला त्यांनी मोठे केल्याचे जाणवते. अनुभवाच्या अभिव्यक्तीसाठी 'संवाद' महत्त्वाचे कार्य साधतात. म्हणूनच माडगूळकरांच्या कादंबरीतील व्यक्तिरेखा संवाद बोलताना आपल्यासमोर उभी राहते, तेव्हा आपण माणदेशी वातावरणात हरवून जातो. केवळ माणसांच्याच नाही, तर निसर्गाच्या भाववृत्तीशी ते संवादातून रंगून गेल्याचे दिसते. संवादाविषयी स्वतः कादंबरीकार म्हणतात, "मला संवाद ऐकू येतात, 'बनगरवाडी'तील मेंढ्यांना पिणाऱ्या पोरान्च्या तोंडाचा मचमच आवाज तर ऐकू येतोच, पण घट्ट पांढऱ्या दुधाने माखलेली पोरान्ची तोंडेसुद्धा नेमकी दिसतात."^{२२} ह्याठिकाणी संवादातून माडगूळकरांच्या अनुभव घेणाऱ्या पद्धतीतील सूक्ष्मता, निरीक्षणातील अचूकता व संवेदनशीलता ह्या गोष्टी प्रत्ययास येतात.

माणदेशात टोकाची जातीयता असल्याचे दिसते. 'पुढचं पाऊल'(१९५०) ह्या माणदेशी कादंबरीत देवा म्हार हा गावकीची कामे करीत असतो. परंतु देवाच्या कृष्णा व गणा ह्या मुलांना गावकीचे काम करताना कोणी जातीवरून बोलले की राग यायचा. ह्या रागाच्या भरात कृष्णा आपल्या बायकामुलांना सोडून मुंबईला कायमचा निघून जातो. इकडे माणदेशातील दुष्काळामुळे घरात मुलांना काहीच मिळत नाही. अशाच एक दिवाळीच्या वेळी कृष्णाची मुलं गणाकडे फटाकड्या मागतात. त्यावेळचा संवाद पहा :

'तात्या, हे घ्या आन् फटाकड्या द्या !' त्यावर वाणी म्हणतो,

'कुनासाठी नेतोस रं, बाळा ? लगीन झालं न्हाई न्हवं अजून ?'

'भावाची पोरं हैती की !'

'अरं, दोन दिस पुरलं असतं हे जोंधळं. फटाकड्या काय, जळून राख व्हायच्या !' गणाला हे पटत नाही. तो म्हणतो,

'गरिबाची झालं तरी पोरंच असत्यात की वं. त्येस्नी बी हौस हायच की द्या फटाकड्या !'

‘भाऊ काय पैका धाडतो का मंबईसनं ?’

‘व्हय, धाडतू की. पर खटाला हाय, पुरत न्हाईत.’

‘बराय गड्यानु तुमा भावा- भावाचं !’ मानसाला मानूस खायाचा काळ ह्यो, इकता येकोपा घावनं कठीन !’ (पृ. १०० - १०१)

ह्याठिकाणी संवादातून माणदेशी माणसांच्या दैनंदिन व्यवहाराचे सूक्ष्म चित्रण, मराठी बोलीची देशीपणातून निर्माण झालेली लय व साधी कलात्मक भाषा पहावयास मिळते.

माडगूळकरांच्या संवादातून अस्सल देशीपणा जाणवतो. त्यांनी आपल्या संवादातून बोलीभाषेचा पोत आणि पीळ हा कायम देशी राहिल, ह्याची काळजी घेतल्याचे दिसते. ‘बनगरवाडी’ (१९५५) ह्या कादंबरीत मास्तरविषयी दादू बालट्या कारभाऱ्याला सांगतो की, तुमची अंजी मास्तरला बोलते. त्यामुळे अंजीला कारभारी घरातून बाहेर पडू देत नाही. मास्तरला ह्याविषयी काहीच कल्पना नसते. अंजी मास्तरला एकेदिवशी हे सांगते व मास्तर उदास होऊन संध्याकाळी खोलीवर येतो. तेथे आयबू बसलेला असतो. त्यावेळचा संवाद पहा:

“दादू बालट्यानं कारभाऱ्याला काही तरी सांगितलंय, आयबू त्यानं माझ्यावर बिघडला.”
यावर आयबू म्हणतो,

“असं का ?”

“होय. मला कळलं आणि ते खरंही असेल.”

“हायेच, बालट्या तुमच्यावर भारी जळतो, मास्तर !”

“पण जळण्याचं काही कारण नाही. मी त्याचं काय केलंय ?”

“तुम्ही गावात आल्यापासनं त्याच्या टोपनाला कुणी विचारना.”

“तो टोप्या आहे का ?”

“तर ! तो जगतो कशावर ? ह्याची टोपी त्याला घालायची, त्याची ह्याला घालायची, चांगला गोल टोप्या हाय तो !” (पृ. ५३) ह्याठिकाणी माणदेशातील ग्रामीण भागात चालणारी कपटनीती व त्यातून चांगल्या लोकांची होणारी बदनामी ह्यांचे चित्रण आलेले आहे.

एकंदरीत, व्यंकटेश माडगूळकरांच्या संवादातून त्यांच्या संवदेनशील मनाचा प्रत्यय, वास्तवता, अनुभव घेण्याच्या पद्धतीतील सूक्ष्मता, देशीपणाची लय व बोलीभाषेचा खास माणदेशी पोत ह्या गोष्टी पहावयास मिळतात.

● शंकरराव खरातांच्या कादंबरीतील संवाद :

शंकरराव खरात ह्यांना ग्रामीण जीवनाचा अनुभव चांगला होता. स्वातंत्र्योत्तर काळात बदललेली ग्रामीण परिस्थिती, शिक्षणाचा मांडलेला बाजार, व्हास होत असलेली नीतिमत्ता आणि मूल्यहीन राजकारणी ह्यासारख्या बाबींवर खरातांनी आपल्या संवादातून प्रकाश टाकण्याचे काम केलेले दिसते. संवादातील वातावरणनिर्मितीसाठी माणदेशी ग्रामीण भाषेचा वापर केलेला दिसून येतो. खरातांच्या कादंबरीतून सामाजिक विषमतेप्रमाणेच आर्थिक विषमतेने भुईसपाट झालेल्यांची दुःखपूर्ण कहाणीही आलेली दिसते. तरीही त्यांच्या कादंबरीतील संवाद हे पूर्ण लेखनातील गांभीर्याला धक्का देणारे वाटतात. पुढील काही उदाहरणांवरून हे सहजच स्पष्ट होते.

‘मी माझ्या गावाच्या शोधात’ (१९८३) ह्या माणदेशी कादंबरीत आनंदा हा महाराचा मुलगा शिकून गावात येतो. गावातील जातीय संघर्षामुळे महारवाडा गाव सोडून निघून गेलेला आहे, हे त्याला समजल्यावर तो महारवाड्याला शोधण्यासाठी बाहेर पडतो. वाटेत सोनू नावाच्या स्त्रीचा आवाज त्याला ऐकू येतो. गावातील उच्चवर्णीय माणूस सोनूची अब्रू लुटण्याचा प्रयत्न करित असतो. त्यावेळचा संवाद पहा :

‘अगं ! तुला बंगल्यात ठेवीन ! फटफटीवर फिरवीन !’ यावर सोनू म्हणते,
‘जळूदे तुझी फटफटी अन् बंगला ! मला माझी अब्रू लाखमोलाची हाय !’
‘अगं ! तुला कशाची अब्रू ! इज्जत ! कुठंही अशी उघड्यावर पडणारी तू !’
‘आमच्यावर या काळात परसंग आला ! त्याचा फायदा घेतोस व्हय रं मेल्या ! मला सोड !
सोड !’
‘तूला सोडण्यासाठी हितं आणली व्हय गं !’
‘भाड्या ! मुडद्या ! माझी अब्रू लुटलीस, तर तुचा जीवच घेईन ! अन् मी फासाला जाईन !’
(पृ. ९६) ह्याठिकाणी साधी व सोपी भाषा, प्रभावी वातावरणनिर्मिती, प्रसंगाला गतिमान करण्यासाठी योग्य शब्दांचा वापर, मनाचा ठाव घेणारी वाक्यरचना ह्या गोष्टी ह्या संवादातून पहावयास मिळतात.

‘पारधी’ (१९८०) ह्या कादंबरीत पारध्याची खारी ही शकुबाईच्या घरात भांडी घासण्याचे व कपडे धुण्याचे काम करते. ती हे काम मनापासून करित असते. तेव्हा शकुबाई व खारी ह्यांचा संवाद होतो, तो असा :

‘अगं, तुझ्या घरी तू अशीच भांडी घासतेस ?’ यावर खारी म्हणते,

‘माई, आमच्या घरी पालात भांडीच कुठं हायेत घासायला !’

‘होय काय ? तर मग खाता कशात ?’

‘काय खायाचं?’

‘अगं, अन्न गं ! जेवण - रोजचं जेवण गं ?’

‘कुठलं वो जेवण म्हणता ! भीक मागून टुकडा मिळल तो तिथंच वाटंवर बसून खायाचा.

त्याला भांडी कशाला लागतात?’

‘असं म्हणतीस ?’

‘हो ! भांडं जर का घरी लागलंच तर आमच्या त्या तळहाताएवढ्या गिलटाच्या ताटल्या हायेतच !’

‘कसं गं तुम्ही मग जगता ?’ (पृ. ३०) ह्याठिकाणी अर्थपूर्ण शब्द, आटोपशीर संवाद ह्याप्रमाणेच पारध्यांचा भाषेतील शब्दरचनेमुळे हा संवाद परिणामकारक झाल्याचे जाणवते.

एकंदरीत, शंकरराव खरातांच्या कादंबरीतून माणदेशी ग्रामीण भाषेचा वापर, प्रभावी वातावरणनिर्मिती आणि भटक्या जमातीमधील शब्दांचा वापर ह्यामुळे संवाद आकर्षक वाटतात.

● द. ता. भोसले ह्यांच्या कादंबरीतील संवाद :

द. ता. भोसले ह्यांनी सर्वसामान्य शेतकऱ्यांचे व मजुरांचे हलाखीचे जीवन, त्यांचे दैनंदिन जीवनातील संघर्ष व ते सोडविण्याचे प्रयत्न ह्यांचे चित्रण माणदेशी कादंबरीतून केलेले दिसते. स्वतः भोसले हे सर्वसामान्य कुटुंबातून आलेले असल्यामुळे त्यांच्या संवादातून ह्या वर्गाविषयी असलेली तळमळ व्यक्त झालेली दिसून येते.

‘मी आणि माझा बाप’ (१९६९) ह्या माणदेशी कादंबरीत बाळूचा बाप बाळूला चोरी करण्यासाठी प्रोत्साहित करतो. कारण माणदेशात सततच्या दुष्काळामुळे गरिबांचे खूप हाल होतात. त्यामुळे शेतात शेळ्या चारायला गेल्यावर दुसऱ्याच्या शेतातून काहीतरी चोरून आणावे, असे तो बाळूला सांगतो. त्यावेळचा संवाद पहा:

“पन मालकानं बगितलं म्हंजे ?”

“थ्ये त्येच्या मी ! गाडवा, लगवीला गेल्यासारक करुन शिरायचं मळ्यात; आन् भरायचे खिसे. मी न्हायी आनत रोज ?” बापाच्या शिव्याला कंटाळून तो एकदा मळ्यात घुसतो व चोरी करताना सापडतो. तेव्हा बाप त्या मालकाच्या घरी जाऊन त्याला म्हणतो,

“का मारलंस रं पोराला ?”

“मला काय पुसतूस ? इचार पोरालाच ?”

“वांगी चोरली म्हणून काय ?”

“हा. हा. चोरली म्हणून”

“भडव्या, देवासारके देव चोरी करत्यात मग ह्ये तरी पोरगं हाय.”

“लई शाना हायस जा.”

“शानपणा काडू नकूस. तुज्या वांग्याचं ह्ये धर चार रुपयं.”

“आता पोराला मारलेलं दे बरं भरुन ?” (पृ. ९४) ह्याठिकाणी माणदेशातील ग्रामीण बोलीचे वास्तव रुप पहावयास मिळते. बाळूच्या बापाला बाहेरख्यालीपणाची सवय असते. आपला हा प्रकार घरात कळू नये, म्हणून तो काळजी घेत असतो. परंतु एकदा बाळू आपल्या बापाला सोनीबरोबर पाहतो. बाळू हा सर्व प्रसंग आपल्या मावशीला सांगतो. ती बाळूला त्याला बोलावण्यासाठी पाठविते. तेव्हा आपल्या मेव्हणीचा मूड कसा आहे, हे काढून घेण्यासाठी तो बाळूशी हुशारीने वागतो व बोलतो. तेव्हाचा संवाद असा :

“ मला बोलावलंय ?”

“व्हय.”

“आता ती रागात हाय काय ?”

“न्हाय. तू सोनीबरुबर असलेलं बघितलं तिनं.”

“बाप रे ! मग रं !”

“मग काय, आता तुजी चंपी !”

“मी दारु पिलेलो सांगू नकूस बरं ?”

“का ?”

“सांगितलं तर झोडपून काढेन. न सांगितलं तर चार आणं दीन.”

“मग आधी दे. ” (पृ. १२) ह्याठिकाणी माणदेशी वास्तवाचा प्रत्यय त्याच्याच भाषेत व कृतीत प्रभावीपणे व्यक्त झाल्याचे दिसते.

बाळूची मावशी बाळूला शाळेत घालण्याविषयी बाळूच्या बापाला बोलते, तेव्हाचा संवाद पहा:

“तर तर साळंशिवाय कसं ! पर प्वार अजून कवळं हाय. आनखी एकाद्या वरसानं घालू या की!”

“आता त्येला सा -आठ झाली तरी कवळंच का ? मग काय त्येच्या लगनायेळं त्येला साळंत घालता ? तुमाला तर काडीएवडं कळत न्हाय !” मावशीनं अकल काढल्यावर तो गंभीर होऊन म्हणाला,

“येवडी बकळ शेती असताना कशाला पायजे साळा ? शिकल्यावर मेंदू हलका हुतो आन् मग याड लागतं. आपला तो रामा....”

“रामा गेला मसणात....”

“हं. मी त्येच म्हननार होतो. तर माणसाला साळा कशाला ? त्येनं अकल थोडीच येतीया ?”
(पृ. ३३) ह्याठिकाणी माणदेशातील अज्ञान कादंबरीकाराने ग्रामीण व नागर भाषेत चित्रित केल्याचे दिसून येते.

एकंदरीत, द. ता.भोसले ह्यांच्या संवादातून माणदेशी ग्रामीण व नागर भाषेचा वापर, कलात्मकतेचा वापर, बोलीचा वास्तवता हे गुण पहावयास मिळतात.

● उत्तम बंडू तुपे ह्यांच्या कादंबरीतील संवाद :

उत्तम तुपे ह्यांनी दलित समाजातील लोकांचे प्रश्न प्रकटपणे मांडलेले दिसतात. माणदेशातील दलितांची भाषा त्यांच्या स्वभाववैशिष्ट्यांसह अभिव्यक्त केल्यामुळे त्यांच्या संवादात जिवंतपणा आलेला दिसतो. तुपे ह्यांनी माणदेशी शब्दभांडाराचा मुक्तहस्ते वापर केल्यामुळे त्यांच्या संवादातून वास्तवतेबरोबर कलात्मकताही जाणवते.

‘इजाळं’ (१९८४) ह्या माणदेशी कादंबरीत शामाला थोडी जमीन असते. परंतु मशागतीसाठी बैल नसतात. प्रत्येकवेळी शेतीतील कशालाही पैसा घालावा लागतो. त्यातून तो कर्जबाजारी होतो. पेरणीसाठी पैसे पाहण्यासाठी गोंदवल्याला जायला निघतो. त्यावेळी नवले गुरुजी भेटतात. तेव्हाचा संवाद पहा :

“कुठं निघालयस, शामा ?”

“तुमच्याकडंच निघालू हुतू.”

“का ?”

“वाईच नड आली. पैसं दिल्याबगर पर्वती पेरणी करंना, तवा पन्नास - पाऊनशे रुपयांची नड हाय.”

“चल, देतू शंभर रुपय. मजी हिशेबाला बरं.”

“गुरुजी, मोठं काम केलं बघा. तुमचं सगळं पैसं पळाटी निघाल्यावर देतू.” (पृ. २७)
ह्याठिकाणी माणदेशातील दलित समाजातील वास्तवता, ग्रामीण भाषा व हा संवाद संयतरीतीने अवतरताना दिसून येतो.

‘शेवती’ (१९९१) ह्या कादंबरीत शेवंताला मानलेल्या आईशिवाय दुसरे नात्याचे कोणीही नसते. त्यामुळे गावातील तरुण व श्रीमंत माणसांच्या वाईट नजरा शेवंतावर असतात. त्यामुळे शेवंता गावातील बापूला भाऊ मानते व त्याच्याजवळ राहते. परंतु गावातील लोक कपट करून तिला तेथून हाकलण्यात यशस्वी होतात. तेव्हा चिमाजी महार शेवंताला बोलतो तो संवाद पहा:

‘शेवंता ! शेलाराची वस्ती का मन सोडलीच ! बरं हुतं आपलं त्यांच्या आसऱ्यांनं राहिली हुतीस निवांत. कसली तकतक नव्हती !’

‘मामा, तुमचं म्हननं खरं हाया ! पर ह्या गरिबीच्या आगीत कारवंजून गेलेल्या जिवाला जाळून त्यांची राख लियाला टपलेली ही माजूरी माणसांची जात कोलीत घेऊन मांग लागलीया नव्हं का !’

‘मंजी काय म्हणतीयाच शेवंता, मला उमगलं न्हाय !’

‘मामा ! शेलारांच्या गंजी त्या मेल्या हानुमंत्यांनं पेटवील्यांत !’

‘तू बघितल्यास का त्याला आग लावताना ?’

‘पर शेवंता तू आत्ता मोप वरडसीला ! पर त्यातून काय बी उपीग होणार न्हाय . तुझ्याजवळ सबुद हाया का काय ?’

‘न्हाय, मामा.’

‘शेवंता, आसा वेडापना दुसऱ्या कुनाजवळ करु नगंस. न्हाय तर फुकट दानाला जाशीला.’

(पृ. ६०) ह्याठिकाणी दलित समाजाची होणारी परवड त्याच्याच बोलीभाषेत चित्रित केल्यामुळे ह्या संवादाला जिवंतपणा प्राप्त झाल्याचे दिसून येते.

‘नाक्षारी’ (१९९३) ह्या माणदेशी कादंबरीत दामूच्या वस्तीवर नाक्षारी मुलीप्रमाणे राहण्यासाठी जाते. सर्वजण तिला चांगले वागवतात. परंतु गावात सर्वत्र बातमी पसरते की,

दामूच्या वस्तीवर नवीन मुलगी आलेली आहे. तिला बघण्यासाठी गावातील प्रत्येकजण काहीतरी निमित्त काढून दामूच्या वस्तीवर येतो. असाच गोरख व सीताराम येतो. त्यावेळचा संवाद पहा:

‘गोरक ! तुझं रं काय काम हाया ?’

‘मी व्हय ! आलुया पाखरं मारायला.’

‘ आन सिताराम तूरं ?’

‘मी लाव्हरं माराय आलु या ! बा ला कालच्यानं आन खावाना !’

‘मंग माझ्या मळ्यातच लाव्हरं हायती वाटतं न्हाय !’

‘तात्या, तुमच्या वस्तीवर त्यास्नी चारा मिळतुया नव्हं ?’

‘सिताराम ! गुमान हिथनं जावा, न्हायतर आंगाच्या लोंब्या करीन !’

‘आंss हं, तात्या गुरकू नगंसा, कवा का इना, पर आता तुमच्या तोंडाचं बोळकं झालंया, तवा आपलं मऊ मऊ खावं !’ (पृ. ३६) ह्याठिकाणी ग्रामीण भाषेचा वापर, वास्तवता, तपशिलाचा योम्य वापर ह्या संवादातून जाणवतो.

एकंदरीत, उत्तम बंडू तुपे ह्यांच्या माणदेशी कादंबरीतील संवादातून माणदेशातील दलितांची भाषा त्यांच्या स्वभाववैशिष्ट्यासह व्यक्त होताना जाणवते. तसेच त्यात वास्तवता जाणवत असल्यामुळे साहजिकच ह्या अभिव्यक्तीला संवादामुळे जिवंतपणा प्राप्त झालेला दिसतो.

६.३.३. माणदेशाचे चित्रण करणाऱ्या मराठी कादंबरीतील अभिव्यक्तीचे अन्य

घटक :

मराठी कादंबरीतील माणदेशाच्या चित्रणाच्या अभिव्यक्तीत नियतीशरणता, दुष्काळ, अंधश्रद्धा, गुंडगिरी ह्या गोष्टी आलेल्या आहेत. कादंबरीकार कधीकधी आपल्या मनातील विचार, भावना व्यक्त करण्यासाठी कल्पित विश्वाची मदत घेतो. कादंबरीचा भाषिक अवकाश मोठा असतो. त्यामुळे तिच्यातून व्यापक आशय व जीवनाचा पट उलगडण्यासाठी रुढ साहित्याचे संकेत झुगारून देऊन प्रादेशिकतेमधील काही उपमा, प्रतिमा, वाक्प्रचार, म्हणी, शब्द ह्यांचा वापर कलात्मकतेसाठी तसेच वातावरणनिर्मितीसाठी केला जातो.

ग्रामीण कादंबरीचा विचार करता प्रादेशिकतेला आपोआपच महत्त्वाचे स्थान प्राप्त होताना दिसते. त्यामुळे माणदेशी चित्रणातून त्या प्रदेशातील संस्कृती, सामाजिकता,

भौगोलिकता अभिव्यक्त होताना दिसते. ग्रामीण भागातील लोकमानस हे त्यांच्या बोलीभाषेवर अवलंबून असते. त्यामुळेच माणदेशी कादंबरीकारांनी ह्या बोलीचा अभिव्यक्तीचे प्रभावी माध्यम म्हणून वापर केलेला पहावयास मिळते. प्रत्येक बोलीचे काही विशेष असतात. बोली ह्या संस्कृतीच्या निदर्शक असतात. म्हणून माणदेशी निवेदन ह्या अभिव्यक्तीच्या वैशिष्ट्यानंतर माणदेशी शब्द, प्रतिमा, म्हणी, उपमा, वाक्प्रचार व कादंबऱ्यांची शीर्षके ह्यांचा विचार करावा लागतो.

● ग. दि. माडगूळकरांच्या कादंबरीतील अभिव्यक्ती :

ग. दि. माडगूळकरांची माणदेशी कादंबरी ही परंपरेने चालत आलेल्या संस्कारावर समृद्ध झालेली असल्यामुळे माणदेशी परिसरातील अनेक भाषिक वैशिष्ट्ये तिच्यातून अभिव्यक्त होताना जाणवतात. कादंबरीची धाटणी ही गोष्ट सांगणाऱ्याची आहे.

कादंबऱ्यांची शीर्षके :

गदिमांच्या 'आकाशाची फळे' (१९६०) ह्या कादंबरीचे शीर्षक हे मुलांना उद्देशून वापरले आहे. मुले ही देवाची देणगी, अशा अंधश्रद्धेने वागणाऱ्या लोकांची जी परवड होते, त्याचे चित्रण ह्यात आहे. त्यामुळे माणदेशी पार्श्वभूमीवर हे शीर्षक समर्पक वाटते.

'उभे धागे : आडवे धागे' (१९७२) ह्या कादंबरीला वस्त्राच्या रचनेत नाव देण्याचे कारण म्हणजे एका कोष्ट्याचे जीवन ह्यातून चित्रित केले आहे. मानवी जीवन हे अतिशय गुंतागुंतीचे असल्यामुळे मानवी जीवनाचे कोडे सहजासहजी उलगडत नाही. ह्या कादंबरीत हे जीवनाचे धागे जुळविण्याचे ह्या कोष्ट्याला जमले नाही. ह्यातून हे शीर्षक आकाराला आलेले पहावयास मिळते.

उपमा व प्रतिमा :

गदिमांच्या कादंबरीतील भाषेचा साकल्याने विचार केल्यास त्यातून उपमा, म्हणी, सुभाषिते इ. ची रेलचेल दिसते. ही भाषेची देणगी त्यांना आईकडून मिळालेली आहे, हे ते कबूल करतात. गदिमांच्या उपमा व प्रतिमा ह्या पौराणिक संदर्भ व परंपरा दर्शविणाऱ्या आहेत. 'आकाशाची फळे' (१९६०) ह्यातील कथानक खेड्यातील कुंभार जातीच्या कुटुंबात घडते. त्यामुळे निवेदकाच्या भाषेचा कल बोलीकडे झुकलेला, तर व्यक्तिरेखांची भाषा प्रदेशविशिष्ट

आणि व्यवसायानुरूप वळण घेणारी बोलीभाषाच आहे. 'पिले हरवलेल्या कोंबडीसारखी ती उगीचच अंगणभर फिरत होती', 'दादल्याच्या हातातले कणीस होणे मग आपल्याला नकोसे वाटू लागले.', 'उसावलेलं शिवाय येतं, निसावलेलं काय करायचं' ह्या उपमा; 'त्यामुळे त्या कडू झाडाला हादग्याची फुले लहडल्यासारखी दिसत होती.', 'विठोबाच्या डोळ्यात उल्हासाचे ऊन लखलखले', 'बालुत्यांमध्ये तो पांढरीचा भेंडा नव्हे', 'म्हातारीची निलाजरी भूक आता कावकाव करीनाशी झाली', 'पोस्टमनची अवस्था कुत्र्यांनी एगठलेल्या वैदुसारखी झाली होती.' इ. प्रतिमांच्या साहाय्याने माणदेशी संस्कार जाणवतात.

'उभे धागे : आडवे धागे' (१९७२) ही कादंबरी म्हणजे माणदेशातील ग्रामीण भागात राहणाऱ्या कोष्टी जातीच्या माणसाच्या अपयशाची कहाणी आहे. 'ही मत्सराची हरळी मी कधी वाढू देत नाही', 'ओढ्यापलिकडच्या अंबाबाईच्या डोळ्यांसारखे ते निश्चल होते', 'शेपूट तुटलेल्या वावडीसारखा भरकटत चाललो', 'पिंजऱ्यात सापडलेल्या घुशीसारखी आई दिवसभर मग वाड्यातच धडपडत होती', 'ओढ्यातल्या बेडकीसारखी तिची वटवट सारखी चालू होती' 'पिसाळलेल्या कुत्रीसारखी मग आई माझ्याच अंगावर आली', 'चढाओढीने फेकलेल्या चेंडवासारखी आम्ही दोघे कुंभार आळीत पोचलो' 'गुदमरविणारे वातावरण घरातल्या घरात बांधलेल्या अस्वलासारखे झुलत राहाते', 'पंखात दुखावलेली कोंबडी चालते तशी चालत आपल्या खोलीत आली', 'बदकिणीसारखी चालत चिंगामामी वडाकडे गेली', 'दादा मेलेल्या माशागत तोंड उघडून गप्प बसला होता', 'पिंजऱ्यात अडकलेल्या चिचुंद्रीसारखी ती आतल्या आतच इकडून तिकडे आणि तिकडून इकडे करीत होती', 'उन्हाळी सकाळ कापरासारखी पेटलेली होती', 'ती गांधीलमाशीसारखी स्वतःशीच काहीतरी बडबडत होती', 'बोरात आळी सापडावी, तशी इंद्रा वैनी नेमकी त्या वैरणीत सापडली', 'लौकर माधारी ये. तिथेच पडू नकोस गोफणीतल्या धोंड्यासारखा', 'किष्णा मात्र पाकोळीसारखी इकडे - तिकडे फिरत होती', 'धावत्या गाडीला बांधलेले वासरू फरफटत जावे तसा मी तिच्याबरोबर गेलो', 'रेणूच्या छातीवर वासराच्या शिंगासारखे दोन उंचवटे उमटले होते', 'वादळातल्या शेवरीसारखी ती कापत होती' इ. उपमा; 'माझ्या दूधात काय भांग मिसळली होती का काय देवान', 'वाशेल गेलं सांडून अन् आता बूच लाव बाटलीला' इ. प्रतिमा ह्यांच्या साहाय्याने गदिमांनी माणदेशी संस्कार स्वतःवर व कादंबऱ्यांमधील व्यक्तिरेखांवर कसे प्रभाव टाकतात, ते व्यक्त केलेले आहे. ह्यामुळे कादंबरीतून काव्यात्मकता व प्रासादिकता व्यक्त होताना दिसते.

म्हणी :

गदिमांची कादंबरी माणदेशी वातावरणामुळे समृद्ध बनली आहे. कारण माणदेशांत बोलल्या जाणाऱ्या म्हणींचा वापर त्यांनी मार्मिकतेने केलेला दिसतो. म्हणींमुळे कादंबरीच्या आशयाला सौंदर्य प्राप्त होताना दिसते. 'आकाशाची फळे' (१९६०) मधील म्हणींची भाषा माणदेशी असल्याचे दिसते. उदा. 'दाम करी काम न् मडमिण करी सलाम', 'ज्या गावाच्या बाभळी त्याच गावाच्या बोरी', 'आंधळ्याची गुरं देव राखतो', 'संसार धरणीवर वाढतात, पण लग्न देवाघरी ठरतात', 'ज्यानं चोच दिली, तोच चारा देईल', 'ठेविले अनंते तैशिके रहावे', 'हातच्या काकनाला ऐना कशाला', 'अति झालं अन् हसू आलं', 'मन चिंती ते वैरी न चिंती.'

'उभे धागे : आडवे धागे' (१९७२) मधील पुढील म्हणी : 'कलाहीन तेली आणि बुद्धिहीन कोष्टी', 'खायला कहार आणि धरणीला भार', 'कुंभाराची सून केव्हा ना केव्हा उकिरड्यावर यायचीच', 'घोडी मेली ओझ्याने आणि शिगरु मेले हेलपाट्याने', 'पुराणातली वांगी पुराणात', 'उंदराचा कज्जा व बोकोबा काझी', 'शीज डाळी सहा महिने तर पड धोंगड्या सालभर', 'कारे ब्राह्मण भितो ? तर पुढच्या एकादशीला' ह्या सर्व म्हणी माणदेशी बोलीतील वास्तवता, सामाजिकता व संस्कार प्रकट करणाऱ्या आहेत.

हुमणे - कोडी :

गदिमांची माणदेशी कादंबरी पौराणिक परंपरेशी नाते सांगत असल्यामुळे साहजिकच त्यांच्या कादंबरीत मौखिक पद्धतीने चालत आलेली कोडी - हुमणे दिसून येतात. पहा :

'कण कण कुदळी मण मण माती

चांद उगवला मध्यानराती'

'कोकणातनं आल्या बाया

त्यांच्या खरमुड्या डुया'

'हितंच हाय पर दिसत नाय' ह्याप्रकारची कोडी माणदेशाशी नाते सांगणारी आहेत.

शब्द व वाक्प्रचार :

गदिमांच्या माणदेशी कादंबरीला विशिष्ट शब्दांमुळे देशीपणा प्राप्त झाल्याचे दिसते. त्यामुळे मराठी साहित्यात माणदेशी साहित्याला वैशिष्टपूर्ण स्थान प्राप्त झाल्याचे दिसते.

एगटणे, निगडी, समदं, माळवद, उमग, तुरपून इ. ('आकाशाची फळे' - १९६०); सणंग, मगदूर, कालवण, वाशेल, हणगोबा, पाट्याळ, न्हाणवली, मेतकूट, पातुर, व्हावसट, कलालयात इ. ('उभे धागे : आडवे धागे' - १९७२) शब्दांमधून माणदेशी ग्रामीणतेचा प्रत्यय येतो.

'झाड्याला जाणे' हा विशेष वाक्प्रचार माणदेशात आढळतो. एकंदरीत, गदिमांच्या कादंबरीतून माणदेशी रूप असलेली शब्दकळा, प्रसंगानुरूप वर्णन, निवेदनातील सहजता व गतिमानता, कथानकावरील प्रभुत्व, चित्रमयी भाषाशैली, उपमा - प्रतिमांचा समर्पक वापर ही त्यांच्या अभिव्यक्तीची वैशिष्ट्ये निदर्शनास येतात.

● व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कादंबरीतील अभिव्यक्ती :

व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कादंबरीतील भाषा ही खऱ्या अर्थाने प्रादेशिक वैशिष्ट्य दाखविणारी, स्वभावाचे विशेष दाखविणारी, व्यक्तीची जात, वय, लिंग ह्यांचा प्रत्यय देणारी भाषा आहे. प्रादेशिक कादंबरीतील भाषा ही वाचकांना नवीन असते. त्यामुळे प्रादेशिक शब्दवैभव त्यात वापरावे लागते. माडगूळकरांच्या परिसरातील वाक्प्रचार, म्हणी, विशेष शब्द, उपमा ह्या त्यांच्या कादंबरीतून दिसून येतात. माडगूळकरांनी माणदेशाचा प्रदेश तेथील रंगरूपगंध ह्यासह प्रकट केलेला दिसतो.

कादंबऱ्यांची शीर्षके :

व्यंकटेश माडगूळकरांनी आपल्या कादंबऱ्यांना वापरलेली शीर्षके ही माणदेशी संस्कारांशी निगडीत आहेत. खऱ्या अर्थाने माणदेशाशी निगडीत 'बनगरवाडी', 'वावटळ', 'पुढचं पाऊल', 'कोवळे दिवस' ह्या कादंबऱ्या आहेत. 'बनगरवाडी' (१९५५) ह्या कादंबरीत रुढार्थाने कोणीही नायक नाही, तर बनगरवाडी हीच कादंबरीचा नायक आहे. ती एका धनगर समुहाची कहाणी आहे. ज्या लोकांचे संपूर्ण जीवनच नैसर्गिक पद्धतीने चालते, त्यांना नावीन्याचा सोस नसतो. म्हणजेच गावापासून दूर मेंढपाळाच्या सोयीसाठी रहावे लागते. त्यापासून एखादी वाडी तयार होते, तीच 'बनगरवाडी' होय. म्हणून या प्रादेशिकतेच्या पार्श्वभूमीवर हे शीर्षक यथार्थ वाटते.

'वावटळ' (१९६४) ह्या कादंबरीत गांधीहत्येनंतर माणदेशात झालेल्या जाळपोळीचे वर्णन आलेले आहे. माणदेशातील सर्व ब्राह्मण समाजाची घरे जाळण्यात आली. त्या

समाजातील लोकांना मारण्यात आले. म्हणून सर्व स्थावर मालमत्ता सोडून बरेचसे लोक पळून गेले. तशी वावटळ आल्यावर तिच्याबरोबर सर्व उडून जाते, पाठीमागे काहीच शिल्लक रहात नाही, अशा पार्श्वभूमीवर 'वावटळ' हे शीर्षक समर्पक वाटते.

'पुढचं पाऊल' (१९५०) ह्या कादंबरीत माणदेशातील टोकाची जातीयता व त्यातून सुटण्यासाठी दलित समाजाची चाललेली धडपड दिसून येते. देवा महार हा गावकीची कामे करतो. परंतु त्याच्या मुलांना गावातील जातीवरून कोणी बोललेले खपत नाही. म्हणून कृष्णा पैसे कमवण्यासाठी मुंबईला जातो. ह्या सामाजिक जाचातून तो सुटका करून घेतो. म्हणून 'पुढचं पाऊल' हे शीर्षक योग्य वाटते.

उपमा व प्रतिमा :

माडगूळकरांनी आपल्या कादंबरीत माणदेशी उपमा व प्रतिमा ह्यांचा भरपूर वापर केलेला दिसून येतो. काही उपमा अशा : 'माझा आवाज घाबरलेल्या मेंढरासारखा आला होता', 'पावसाने भिजणाऱ्या कुत्र्यासारखा आत येऊन बसणारा हा आयबु कोण?', 'चुकले मेंढर न्याहाळावे तसे न्याहाळले', 'तापलेल्या कोंबड्यासारखा मी तिच्यात बसलो', 'स्वच्छ अंधोळ करून, नीट केस विंचरून, अंगभर कपडे घातलेल्या धनगराच्या पोरीसारखी वाडी दिसू लागली', 'बैल घोडा जसा बसल्या बसल्या झोप घेतो तसा हा म्हातारा बसल्या बसल्या झोप घेई', 'कुत्र्याला यावा तसा लांडग्याचा वास त्याला येत असे', 'मेलेले बकरे उचलावे तसे त्याने बालट्याला उचलले', 'पोलीसांनी बसवून ठेवलेली धनगरं मेंढरासारखी भुई हुंगत होती' ही प्रतिमा धनगरांच्या लाचारीसाठी माणदेशी पार्श्वभूमीवर उठून दिसते.

ह्याठिकाणी माणदेशी माणसांच्या बोलण्यातील उपमा व प्रतिमा वापरलेल्या दिसतात. त्यातून प्रादेशिक वैशिष्ट्ये लक्षात येतात. कारण 'बनगरवाडी' ज्या माळरानावर आहे, त्याठिकाणाचा निसर्ग व प्राणी ह्यांचा त्या भाषेवर होणारा परिणाम नैसर्गिक आहे. तसेच ह्या भाषेला सहजपणे प्रकट करणारे माडगूळकर हे निश्चित नावीन्याचे मानकरी ठरतात.

म्हणी व वाक्प्रचार :

माडगूळकरांच्या लोकवापरातील म्हणींमधून माणदेशातील वास्तव, रुढी, परंपरा, समज, लोकव्यवहार ह्यांचा प्रत्यय येतो. म्हणी ह्या माणदेशी जीवनाचा भाग बनल्याचे दिसते. 'मियाबिबी राजी तो क्या करे काजी', 'काही गुण सोन्याचा, काही सोनाराचा', 'आंधळा

मागतो एक डोळा, देव देतो देन', 'धनगरी वेड सहा महिने जाणार नाही', 'बोडकीला बावाचा धाक', 'चोराच्या वाटा चोराला ठाव्या' इ. म्हणी पहावयास मिळतात. 'तेगार नसणे', 'काठी बसणे', 'नरडे फोडणे', 'पड घेणे' इ. वाक्प्रचारातूनही प्रादेशिकता व्यक्त होताना दिसते.

शब्द, शिव्या व गावांचे उल्लेख :

विशिष्ट भूप्रदेशात ठराविक शब्दांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर होताना दिसतो. त्यामुळे तो प्रदेश आपल्या डोळ्यांपुढे साक्षात उभा राहतो. ह्याप्रमाणे माडगूळकरांच्या माणदेशी कादंबरीने मेंढपाळ व त्या जीवनाशी संबंधित असणारे अन्य घटक ह्याविषयीचे शब्द आलेले पहावयास मिळतात.

उदा. सातबाया, वखत, धाडा, उसाभर, कुर्दू, वगळी, मुरगाळली, चबाढब, एकूट, कडुसरी, कानपला, खांड, डालपाठी, लुचणे इ. ('बनगरवाडी' - १९५५); हेंडगुळं, गळाठा इ. ('पुढचं पाऊल' - १९५०), लिंबोळ्या, उपदर इ. ('कोवळे दिवस' - १९७९) इ. माणदेशी शब्द कलात्मकतेने वापरलेले दिसतात. ध्वन्यानुकारी शब्दही माडगूळकरांनी वापरलेले दिसतात. ह्याविषयी कुलकर्णी मदन म्हणतात, " प्रादेशिक कादंबरीतील भाषेच्या स्वरूपाचा विचार करताना त्यातील ध्वनिचित्रणाकडे अवधान द्यावे लागेल. वातावरणनिर्मितीसाठी भाषेचा उपयोग होतो, त्यातही ध्वनिचित्रणामुळे वातावरणनिर्मितीचे भाषेचे सामर्थ्य वाढत असते."^{२३} माडगूळकरांनी माणदेशी कादंबरीत असे ध्वनियुक्त शब्द वापरलेले दिसतात. उदा. बें - बें, में - मे, मचमच, फुर्रफुर्र, इडिबांग-डीपांग-डीचाबाडी - डीपांग - डी-बाडी-डीबांग-डीपांग-डीपांग-असे शब्द माणदेशातील खास शब्द असल्याचे निदर्शनास येते.

माणदेशात जी बोली बोलली जाते, त्यामध्ये अनेक शिव्यांचा समावेश असल्याचे दिसते. शिव्या ह्या रागालोभाच्या छटा दाखविण्याचे काम करतात. उदां. त्या 'भाड्या' दाद्यानं कायतरी सांगटलंय म्हाताच्याला, असा 'नालायक' माणूस नाही मी, या 'भडव्याच्या' हजार भानगडी, त्यो काय 'नरपुडा' करतोय, निव्वळ 'भंपक' हाय वाणी अशानं भिकारी होऊन बसेल, तिला धिऊन काय 'कापायची' इ. शिव्यांमधून माणसाचे वागणे व त्याचा स्वभाव सहजपणे कळून येतो. तसेच माणदेशातील काही गावांच्या नावाचाही उल्लेख कादंबरीमध्ये आलेला दिसून येतो. उदा. लेंगरवाडी, नांदवडी, पंढरपूर, संगेवाडी, विभूतवाडी, खरसुंडी,

ढालगांव, खानापूर, किणी इ नावांवरुनही माणदेशी कादंबरीतील चित्रणाची वास्तवता ठळक होण्यास मदत मिळते.

एकंदरीत, व्यंकटेश माडगूळकरांच्या माणदेशी कादंबरीतून प्रादेशिक वैशिष्ट्ये दाखविणारी भाषा ; व्यक्तीची जात, वय, लिंग दर्शविणारी माणदेशी बोली ; वास्तवता, कलात्मकतेचा अचूक वापर, प्रदेशाचे सूक्ष्म निरीक्षण व मांडणी ही अभिव्यक्तीची वैशिष्ट्ये दिसून येतात.

● शंकरराव खरातांच्या कादंबरीतील अभिव्यक्ती :

शंकरराव खरातांचे कादंबरीविश्व म्हणजे त्यांच्या स्वानुभवाचा तो आविष्कार आहे, 'माणुसकीची हाक', 'पारधी', 'मी माझ्या गावाच्या शोधात', 'गावचा टिनोपाल गुरुजी' ह्या चारच कादंबऱ्यांमध्ये माणदेशाचे चित्रण आलेले दिसते. जिवंत व्यक्तिरेखा, प्रभावी निवेदन, सामाजिक प्रश्न हिरीरीने मांडण्याची हातोटी ह्यामुळे ह्या चारही कादंबऱ्या वास्तवतेच्या जवळ जाणाऱ्या आहेत. खरातांनी निवेदनासाठी ग्रामीण आणि नागर भाषेचा वापर केलेला असल्यामुळे माणदेशातील वातावरण उभे करण्यात ते यशस्वी झाल्याचे दिसतात. परंतु कादंबरीच्या भाषेत एकजिनसीनणा नाही. वास्तवाबरोबर थोडे अद्भुताचे मिश्रणही आलेले दिसते. त्यांचे निवेदन मनाचा ठाव घेते. दलित कादंबरीला खरातांच्या माणदेशी कादंबरीने वेगळे परिमाण प्राप्त करून दिल्याचे दिसते. खरातांच्या कादंबरीचे अभिव्यक्तीचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे आहे:

● कादंबऱ्यांची शीर्षके :

शंकरराव खरातांनी वापरेलेली शीर्षके ही माणदेशातील दलित समाजाची शोकांतिका व्यक्त करणारी आहेत. 'माणुसकीची हाक' (१९५७) ह्या कादंबरीत आंबेडकरांच्या विचारांचे पालन म्हणून सुशिक्षित दिनु हा महाराचा मुलगा आपल्या समाजावर होणाऱ्या अन्यायाला व अत्याचाराला वाचा फोडतो. त्यामुळे सवर्ण समाज दलितांवर जास्तच अन्याय करतो. तेव्हा माणसाला किमान माणूस म्हणून जगू द्या, अशी आर्त हाक 'माणुसकीची हाक' या शीर्षकातून मारलेली आहे. त्यामुळे हे शीर्षक सार्थ वाटते.

'पारधी' (१९८०) ह्या कादंबरीत खरातांनी माणदेशातील भटक्या जमातीच्या जीवनातील संघर्षाला स्पर्श केल्याचे जाणवते. पारधी समाजातील लोकांवर चोरटे म्हणून

होणारे अत्याचार मन हेलावून टाकते. माणदेशात ही माणुसकीला कलंक म्हणूनच घटना घडते. त्यामुळे सामाजिक पातळीवर हे शीर्षक समर्पक वाटते.

‘मी माझ्या गावाच्या शोधात’ (१९८३) ह्या कादंबरीत दलितांवर सवर्णांकडून होणारा अत्याचार व त्यातून दलितांना गाव सोडून बाहेर जावे लागते. ह्या संघर्षातून माणदेशातील सुशिक्षितही सुटू शकत नाहीत. ह्या पार्श्वभूमीवर माणदेशाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक पातळीवर ‘मी माझ्या गावाच्या शोधात’ हे शीर्षक योग्य वाटते. खरातांनी सर्व कादंबऱ्यांमधून माणूस शोधण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो.

उपमा व प्रतिमा :

शंकरराव खरातांनी माणदेशातील दलित समाजाच्या शोकात्म पातळीवर वापरलेल्या उपमा व प्रतिमा त्यांच्या कादंबरीला दलित साहित्यात मानाचे स्थान प्राप्त करून देतात. उदा. ‘रानमांजरागत तिची नजर बावरली होती’, ‘तिथं असलेले गडी मला बगून मारल्या बैलागत माझ्याकडं बघू लागले’, ‘बाहेरचा माणूस मला पाहताच पिंजऱ्यातून वाघ बाहेर पडल्यावर घाबरतो तसा भ्याला’, ‘माणसं सापागत डाव धरतात’, ‘तुझ्या माणसात माणुसकीचा नाय ती जनावरागत हायेत’, ‘फौजदार वकिलांकडे रानबोक्यागत पाहू लागला’, ‘फौजदार वकिलांना पाहून उगीचच हायब्रीड कोंबड्यागत ताटला’, ‘पारध्यांच्या पालातला त्यांचा संसार फाटका तुटका पारध्यागतच उघडा - नागडा’ इ. उपमा ; ‘फासेपारध्यांचं सगळं रानच्या पाखरागत’, ‘ओल्या वैरणीवर जनावर तुटून पडतं तसंच त्याला झालं’, इ. प्रतिमांमधून माणदेशी कादंबरीला चैतन्य प्राप्त होताना जाणवते.

म्हणी :

शंकरराव खरातांनी माणदेशातील दलित समाजाची मनःस्थिती व्यक्त करणाऱ्या म्हणी कादंबरीतून वापरलेल्या दिसतात. उदा. ‘तिकडं आड इकडं विहीर’, ‘ज्याला कर नाही त्याला डर कशाची’ इ. माणदेशी म्हणी दिसतात. माणदेशात मोठ्या प्रमाणावर जातीयता पोसली जाते. त्यामुळे दलित समाजाची अत्यंत बिकट अवस्थाच ह्या म्हणींच्यामधून खरातांनी अभिव्यक्त केल्याचे जाणवते.

एकंदरीत, शंकरराव खरातांच्या कादंबरीतून माणदेशातील दलितांच्या बोलीभाषेचा वापर, भाषेत वास्तवाबरोबर अद्भुताचे मिश्रण, भडकपणा ही अभिव्यक्तीची वैशिष्ट्ये जाणवतात.

● द.ता. भोसले ह्यांच्या कादंबरीतील अभिव्यक्ती :

द.ता. भोसले हे कादंबरीतील भाषावापराच्या दृष्टीने सजग असल्याचे दिसतात. स्वतः भोसले हे गरीब घराण्यातून आलेले असल्यामुळे त्यांचा सदैव शेतकरी, मजुर ह्या वर्गाशी संबंध आला. तेच संस्कार त्यांच्या कादंबरीतून अभिव्यक्त झाल्याचे दिसतात. माणदेशातील माणूस आर्थिकदृष्ट्या मागास असला, तरी भाषावापराच्या दृष्टीने चलाख असल्याचा प्रत्यय भोसले ह्यांच्या माणदेशी कादंबरीतील उपमा, म्हणी, शब्द व ग्रामीण भाषेचा वापर ह्यांच्यावरून पहावयास मिळते.

● कादंबऱ्यांची शीर्षके :

द. ता. भोसले ह्यांच्या दोन कादंबऱ्या आहेत. त्यापैकी माणदेशाचे जीवनचित्रण करणारी एक कादंबरी आहे, तर दुसरी माणदेशी जीवनचित्रणाचा आभास उत्पन्न करणारी कादंबरी आहे. ह्या पार्श्वभूमीवर त्यांच्या कादंबरी शीर्षकांचा विचार करावा लागतो.

‘मी आणि माझा बाप’ (१९६९) ही माणदेशी कादंबरी आहे. माणदेशात शिक्षणाचे प्रमाण कमी असल्यामुळे, आहे त्या परिस्थितीत तडजोड करून जीवन जगणाऱ्या लोकांचा मोठा वर्ग दिसतो. मुलांच्यावर चांगले संस्कार करून त्यांना व्यवस्थित मार्गाला लावण्यापेक्षा आपल्याबरोबर कामासाठी कसे वापरता येईल, हे माणदेशात पाहिले जाते. ह्या पार्श्वभूमीवर बाळूचा बाप गावात उनाडक्या करत हिंडतो, मुलगाही त्याच मार्गावरून जाण्याचा प्रयत्न करतो. म्हणजे ‘बाप से बेटा सवाई’ ह्या म्हणीप्रमाणे हे शीर्षक कलात्मकतेच्या अंगाने समर्पक वाटते.

‘इथे फुलांना मरण जन्मता’ (१९७४) ही कादंबरी माणदेशी जीवनचित्रण करणारी नसून फक्त तसा आभास उत्पन्न करणारी आहे. माणदेशात कोणत्याही लहान मुलाला भविष्यात चांगली स्वप्ने साकार करता येत नाहीत, ह्या पार्श्वभूमीवर हे शीर्षक योग्य वाटते.

उपमा :

द. ता. भोसले ह्यांच्या माणदेशी कादंबरीतील उपमा ह्या माणदेशी संस्कारातून निर्माण झालेल्या दिसतात. उदा. ‘उंदराच्या कानाएवढी चुरगाळलेली तीन-चार पाने काढतो’, ‘मी बापाबरोबर असा पोळासारखा फिरतोय’, ‘आमची शाळा म्हणजे क्षयानं धरणीला टेकलेल्या म्हातारीसारखी झाली आहे’, ‘नुसतं रेड्यावानी खायला सांगा’, ‘लोहाराचा भाता वरखाली

हालावा तशी त्याची छाती होई', 'माझ्या बापाचे तोंड मीठाचे पाणी गेल्याप्रमाणे होई', 'खंडुबाचा भंडारा लागला वाटतं धोतराला', 'कुतऱ्यासारका हिंडलू पण काय जमंन बाबा', 'तीही खोलीबाहेर हरिणीसारखी धावली', 'या आश्रमातील राक्षस मला मारल्याशिवाय राहणार नाहीत' इ. माणदेशी परिसरातून तयार झालेल्या उपमा भोसले ह्यांच्या कादंबरीत चपखलपणे लागू पडतात व कादंबरीचे भाषावैभव वाढविण्यास हातभार लावतात.

म्हणी :

द. ता. भोसले ह्यांच्या कादंबरीत लोकवापरातील म्हणींमधून माणदेशातील वस्तुस्थितीवर प्रकाश टाकण्याचे काम केलेले दिसते. उदा. 'माय मरो अन् मावशी उरो', 'येळंला केळं आन् वनवासाला सिताफळं', 'खाई त्याला खवखवी', 'रोजचेच मरे त्याला कोण रडे', 'नांदनारीला पळ म्हनेल आन् पळनारीला नांद म्हणेले' इ. लोकमानस व्यक्त करणाऱ्या म्हणींमधून माणदेशी वातावरण चित्रित केल्याचे दिसते.

शब्द, शिव्या व गावांचे उल्लेख :

माणदेशातील महत्त्वाचे शब्द भोसले ह्यांच्या कादंबरीतून आलेले दिसतात. उदा. वाडुळशान, मळई, गाट, बुकलणे, पारंगोळ इ. माणदेशी संस्कार व्यक्त करणारे शब्द कादंबरीचे सौंदर्य वाढविण्यास मदत करतात. 'कान उपटणे', 'टवऱ्यासारखे हिंडणे', 'पोटाला चिमटा घेणे', 'तोंडात कारली जाणे' इ. वाक्प्रचारही माणदेशी संस्कृतीतून तयार झाल्याचे दिसते.

माणदेशी बोलीतील शिव्या हा आपल्या रागलोभादी भावना व्यक्त करण्यासाठी वापरलेल्या दिसतात. उदा. 'कारं भडवीच्या?', 'आरं ये नरपुड्या', 'भाड्याची अवलादच पारद्याची', 'श्यान खाल्ल्यागंत बोलत हुता, आपल्या 'दुंगणाखाली' काय जळतं ते बग म्हणावं आदी?, पक्की 'सिंदळ' हाय तू, 'च्यांयला', तुज्या 'नरड्यात' वतायला, थ्ये त्येच्या मी ! 'गाडवा' इ. शिव्यांमधून माणदेशातील माणसांचे वागणे व त्यांच्यावरील होणारे संस्कार समजण्यास मदत होते.

द. ता. भोसले ह्यांच्या कादंबरीतील अभिव्यक्तीतून प्रदेशविशिष्ट स्थळांचा उल्लेख लक्षणीय ठरतो. उदा. सिदेवाडी, सरकोली, पुळूज, ओझेवाडी, अनवली, पंढरपूर, सांगोला,

मंगळवेढा, रंजणी इ. वैशिष्ट्यांमुळेच भोसले ह्यांच्या कादंबरीतील अभिव्यक्तीला माणदेशी प्रदेशविशिष्टता प्राप्त झाल्याचे दिसते.

● उत्तम बंडू तुपे ह्यांच्या कादंबरीतील अभिव्यक्ती :

उत्तम बंडू तुपे ह्यांनी आपल्या कादंबरीतून ग्रामीण माणदेशी जाणिव्या व्यक्त करणाऱ्या प्रयत्न केलेला दिसतो. विशेषतः मातंग व भटक्या जमातीचे जीवनचित्रण त्यांनी केलेले दिसते. ह्या जीवनचित्रणात त्यांनी माणदेशी मातंग समाजातील बोलीभाषा व त्या बोलीभाषेत वापरल्या जाणाऱ्या म्हणी, उपमा, शिव्या, वाकप्रचार, नादानुकारी शब्द व खास मातंग समाजाची बोली ह्यांचा मुक्तहस्ते वापर केल्याचे दिसून येते. त्यांच्या कादंबरीतील व्यक्तिरेखा अन्यायाला वाचा न फोडता निमूटपणे त्या सहन करताना दिसतात. ह्याचे कारण माणदेशी संस्कार हेच असल्याचे दिसते. तुपे ह्यांच्या अभिव्यक्तीचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे आहे:

कादंबऱ्यांची शीर्षके :

‘इजाळ’ (१९८४) ह्या माणदेशी कादंबरीत विसाव्या शतकात माणदेशातील शेतकरी यंत्रयुगामुळे कर्जबाजारी बनला. खेडी दुबळी झाली. माणदेशातील शेतकरी सामाजिक प्रतिष्ठा टिकविण्यासाठी कर्जे काढू लागला. त्यातही लाचलुचपतीने तो हैराण झाला. अशातच विजेची बिले मोटार चालू नसताना येतात. त्यामुळे माणदेशातील शेतकरीवर्ग पूर्ण नागवला गेला आहे. ह्या पार्श्वभूमीवर प्रतीकात्मक शीर्षक म्हणून हे योग्य वाटते.

‘भस्म’ (१९९१) ह्या कादंबरीत माणदेशात स्मशानजोगी नावाची स्मशानात राहणारी एक जमात आहे. ह्या जमातीतील लोक अंगाला भस्म लावून व भुताचे सोंग घेऊन भीक मागतात व पोट भरतात. त्यामुळे ‘भस्म’ हे शीर्षक योग्य वाटते.

उपमा व प्रतिमा :

उत्तम बंडू तुपे ह्यांनी लहानपणापासून आपल्या मातंग समाजात जे भोगले, पाहिले; तेच त्यांच्या कादंबरीतून अभिव्यक्त झाल्याचे पहावयास मिळते. खऱ्या अर्थाने माणदेशी मातीशी एकरूप होऊन तिचे संस्कार उपमा व प्रतिमांमधून तुपे ह्यांनी व्यक्त केल्याचे दिसतात. आशयानुरूप केलेला उपमा व प्रतिमा ह्यांचा वापर माणदेशी कादंबरीची परिणामकारकता वाढविण्यास हातभार लावतो. काही उपमा पहा: ‘दहिवरात रान दिसावं तसी मैना टवटवीत

दिसायला लागली', 'चाबकाचा तडाखा लागल्यावर दावणीला बसतेला बैल धडपडून उठावा तसा सुभाष उठून बसला', 'रगिल म्हस टाँड्य करून उधळावी तस्या दोघी भारजाच्या मागन उधळल्या', 'कोरड्या हिरीला पाझर फुटावा तसा तुला वांज बाईला पान्हा फुटला की गं', 'डालम्यातली कोंबडी उपसावीत तशी माणसं बाहेर निघाली', 'काय दिस्तीया, मस्त ! खिल्लारी कांड हाया बाकी, कवा आली व हिकडं', 'करडागत ताडदिसी उठून तिनं तांबलंभर पाणी घेतलं', 'वेड्याची कळा घेऊन केरु फिरत होता', 'इंगाळ तुडवत निघाल्यागत शामानं पाय उचललं', 'युरिया टाकल्यावर कुचंबलेल्या जुधळ्यानं बाळसं धरलं', 'त्याचं डोळं गाईगत झालेलं', 'झुंजच्या बैलागत डोळं काढून काशिनाथ तिच्याकडं बघत हुता', 'दवासण्या लावल्याल्या तरण्या खोंडागत जिवाला दोन्ही बाजूनी ओढ लागल्याली', 'दावणीला बांधलेल्या अस्त्राप जितराबासारखी तिची चर्या झाली होती', 'इकाची गोळी गिळल्यासारखा तिनं राग गिळला', 'शेवंताच्या कानात शिशाचा रस ओतल्यासारखा शिरला', 'शिकारीच्या पाठीमागं धावणाऱ्या कुत्र्यासारखा सोमा तिच्या मागं धावला', 'तिच्या अंगाला इंगळ्या चावल्यासारखं झालं', 'आमच्या लेकीबाळी एकट्या दुकट्या दिसल्या की लांडम्यासारखी मुरकंड पडतीया बगा', 'शिकाऱ्यानं हळूच सावाज हेरावं तसा त्या माणसांच्या खांडात त्यानं एकाला हेरलं आणि त्याला हाक मारली', 'किरकमल शेवंताला कुत्र्यासारखा चेलमडू लागला.'

काही प्रतिमा :

'वडाची साली पिपळाला लागलीया का कवा', 'ही लवंगी मिरची लई फटफट करतीया फटाकडीगत', 'वाघाघरी शेळी पाहुणी आलीय', 'उपटून टाकतेल्या मेथीच्या कवळ्या मोडागत सुखमरून बंसली हुती', 'एखादी काट्याची फांजर अंगाला चप चप चपकार हाणून जात हुती नि कपाळाला गंधाचा टिळा लावल्यागत अंगावर रगताचं ठिबकं दिसत हुतं', 'जितराबासारखं हुरुळं लागलंय बबीच्या मागं ते आदी तोड की', 'एकादं मूल मांडीवर हागलं तर माणसं मांडी कापत न्हायती !', 'न्हाय तर अंगाच्या लोंब्या केल्या म्हणून समजा'. उपमा व प्रतिमा ह्या माणदेशी असल्याची जाणीव होते. त्यामुळे तुपे ह्यांच्या कादंबरीतून माणदेशी अभिव्यक्ती पहावयास मिळते.

● नादमयता, शिवी व प्रदेशाधिष्ठित नावांचा उल्लेख :

माणदेशातील माणूस बोलताना शब्दांचा स्वर लांबवताना दिसतो किंवा हेल काढून बोलतो. माणदेशी अभिव्यक्तीचे हे एक वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल. पहा : 'हेऽ दांडगं बकरं', 'घ्याऽ पंधरा - ईस माणूस किरकसालचं !', 'सपरात ह्याऽ धुराचा कोट उठलेला', 'हूंऽऽ म्हणून खात हुता', 'सो...ने...वढ्या...वढ्याला नुको जाऊ', 'नकाऽ वं...माऱुऽ म्हातारं मरून जाईल, तुमच्या मी पाया पडते, दयाऽ कराऽ मालकऽ दया करा गरिबांवर.'

मातंग समाज हा माणदेशात खूपच मागास आहे. त्यामुळे त्याच्या बोलण्यात सहजसुद्धा शिवी पहावयास मिळते. पहा: 'भडव्या', 'त्या 'भेनचोद' बापूनं तिला मळवली', 'रानबोक्या', 'किरड्यास्नी', 'तुमची लोद भरली तुमची', 'तुमची इस्पीकात भरती करती', 'बागळीच्या चिम्या !', 'आरं खाज्याळीच्या', 'थेरड्या', 'ये किरडीवाल्या', 'ये चांडाळणे', 'आयला ह्याच्या', 'तुमच्या आयला....लावला.'

तुपे ह्यांच्या कादंबरीतून काही प्रदेशविशिष्ट नावांचा उल्लेखही आलेला आढळतो. पहा: आंधळी, मलवडी, दहिवडी, माण, खरसुंडी, पंढरपूर.

म्हणी व शब्द :

म्हणीमुळे भाषेला कलात्मकता प्राप्त होते. तुपे ह्यांनी बोलीभाषेतील म्हणींचा वापर केलेला दिसतो. पहा:

'एकटा जीव सदाशिव', 'गर्तीबगार घराला शोभा न्हाय, तसं बैलाबगार शेत न्हाय', 'माणसं पारखून वागायचं नि रान बघून जगायचं', 'नवं आलं गावात, जुनं पडलं पेवात', 'ज्याचं कोडं तेच पुढं', 'ऐन्यागत सूरत नि निटघोळ मूरत', 'तीन तिगाडं काम बिगाडं', 'ज्याच्या हाती ससा, त्योच पारधी', 'काय बया आक्रीत न् कोड्यास न्हाय भाकरीत', 'धन्याला धत्तुरा न चोराला मलिदा', 'चोराला काशी आन सावाला फाशी', 'देस तसा भेस आन उपारटं लुगडं नेस', 'पदरचं द्या नि हिस्कं घ्या', 'काटकरची खाण नि हुब्यानं हाण.'

तुपे ह्यांना ग्रामीण वास्तवाचे अचूक आकलन असल्याचे त्यांच्या शब्दकळेवरून दिसते. पहा: झडपण, कारवंजून, तरवणी, पाठण, चिंध, झडपीण, मारांगण, निसणा, पविशी, चक्षू, किकलो, अनघड, तरपुड, तरकटी, ऐराणात, राणगा, रिस, जिनगाणी, खाज्याळी, पागुळ, उपलानी, खवंडळ, पेरासन, अनेव, खुंदलत, गचपानात, झिर, सुतगले, आस्लुंग,

अर्बटपना, अलंगू, सुगडात, सुबकायला, सांदरी, निरणात, योट, गळंगा, मतल्याती, बुकना, मेटाखुटी, गरळ, उमातीत, गुलोप, हारा, आटंग्या, संगट, खंदूस, आगत, माडगे, सिन, चगळांत, थिरी, लेपाटं, खंदाडी, गरदड, बुकना, धारण, हेबाळा, चेलमडणे, दानला, केकाटणे, हारळणे, सरसुंदि, मुखरण, खरबुडा, इकळून, आनिन, जिवागुज, पायसूद इ.

‘तोंड मट करणे’, ‘जीवाचा कान करून ऐकणे’, ‘निसक होणे’, ‘हूल हूल आन कुत्र्याला झूल’, ‘छू कूत्र्या, उभं कान’ इ. माणदेशी वाक्प्रचारही त्यांच्या कादंबरीतून पहावयास मिळतात.

एकंदरीत, उत्तम बंडू तुपे ह्यांच्या माणदेशी कादंबरीतील अभिव्यक्तीतून मातंग समाजातील बोलीभाषा, माणदेशी रूप असलेली शब्दकळा, कथानकावरील प्रभुत्व, सूक्ष्म निरीक्षण, उपमा - प्रतिमांचा समर्पक वापर, वास्तवता, कलात्मकता ही वैशिष्ट्ये दिसून येतात.

६.४. समारोप :

मराठी कथात्मक साहित्यातील माणदेशाच्या चित्रणाची अभिव्यक्तीमधून विविधता आढळते. ग्रामीण कथाकारांनी बोलीचा वापर अभिव्यक्तीचे प्रभावी माध्यम म्हणून केलेला दिसतो. बोलीच्या वापराबरोबरच कथाकारांच्या शैलीचेही काही विशेष पहावयास मिळतात. उदा. कृतीशील भाषेचा वापर, नादानुकारी शब्दयोजना, प्रतिमांचे व उपमांचे निर्मिती सामर्थ्य, शब्दांचा वापर इ. विशेष आहेत. माणदेशी साहित्यिकांना या सर्व घटकांचा वापर अभिव्यक्तीत केल्याचे दिसून येते.

निवेदन हे अभिव्यक्तीचे महत्त्वाचे अंग आहे. परिणामकारक निवेदनामुळे कथेला गती प्राप्त होते. कथाकार कथेत निवेदकाच्या दृष्टिकोनातून विशिष्ट जीवनाचे अनुभवकथन करित असतो. माणदेशी कथेत ग. दि. माडगूळकर, व्यंकटेश माडगूळकर, शंकरराव खरात व द. ता. भोसले ह्यांनी ग्रामीण शब्दांतून निवेदन केलेले दिसते. त्यामुळे कथेतील व्यक्तिस्वभावदर्शनाला उठाव प्राप्त होतो. उदा. ‘धर्मा रामोशी’ (‘माणदेशी माणसे’ १९४९) ह्या कथेत धर्माची न्याहारी चालू असताना कथाकार त्याच्याजवळ जाऊन “काय धर्मा, न्याहारी चालली आहे ?” असे म्हणतो, तेव्हा धर्मानं वर पाहिलं. तोंडाजवळ नेलेला घास पुन्हा थाळीत ठेवला आणि अपराध्यागत चेहरा करून तो म्हणाला, “व्हय जी, व्हय जी.” (पृ. ४). ह्या निवेदनावरून धर्माची गरिबी, थकलेपण, मानी लाचारी इ. स्वभावछटा निदर्शनास येतात.

संवाद हा भाषाशैलीचा एक घटक आहे. कथात्मक साहित्यात संवाद हे त्या त्या व्यक्तिरेखांच्या तोंडी असले, तरी संवाद सांगणाऱ्या निवेदकाचे अस्तित्व हे मात्र गर्भित असते. माणदेशी कथेतून ग. दि. माडगूळकर, व्यंकटेश माडगूळकर, शंकरराव खरात व द. ता. भोसले ह्यांनी ग्रामीण बोलीतून संवाद वापरलेले दिसतात. उदा. 'जन्म' ('पाऊस' १९८४) ह्या कथेत पाटलाची अडलेली म्हैस वाचविण्यासाठी गेनाला जावे लागते. त्यावेळचा संवाद असा: "कोण हाय?"

"कोण गेना ? मी पाटील हाय. तुज्याकडंच आलुया ?"

"मालक तुम्ही ? आन् यावेळी माज्याकडं कसं काय आलात?"

"चपला घाल पैल्या. चल चल. म्हस तिकडं आडलीया. तुज्याबिगर सुदरायचं न्हाय." (पृ. ६६) ह्या संवादावरून माणदेशी बोलीची चांगली जाणीव कथाकारांना असल्याचे दिसते.

मराठी कथात्मक साहित्यातील माणदेशाच्या अभिव्यक्तीमधून कथाकारांनी माणदेशी बोलीचा वापर केलेला दिसतो. बोली ह्या ग्रामीण संस्कृतीच्या निदर्शक असतात. ह्यासाठी अभिव्यक्तीचे एक प्रभावी माध्यम म्हणून कथाकारांनी माणदेशी शब्द, उपमा, प्रतिमा, म्हणी, वाक्प्रचार ह्या घटकांचा वापर केलेला दिसून येतो. मराठी भाषेत नसणारे परंतु माणदेशी बोलीभाषेत असणारे सुमारे २८० शब्द माणदेशी कथेतील चित्रणातून आढळतात. त्यामुळे ह्या प्रादेशिक चित्रणाच्या अभिव्यक्तीला एक जिवंतपणा व वास्तवता प्राप्त होते. तसेच माणदेशी बोलीवर कानडी भाषेचाही प्रभाव जाणवतो.

कथाकारांप्रमाणेच कादंबरीकारांनीही आपल्या कादंबऱ्यांमधून माणदेशाचे चित्रण केले आहे. या चित्रणाच्या अभिव्यक्तीमध्ये विविधता आढळते. प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील लोकमानस हे तेथील बोलीतून व्यक्त होत असते. कादंबरीकारांनी ह्या माणदेशी बोलीचा वापर अभिव्यक्तीचे प्रभावी माध्यम केलेला पहावयास मिळतो.

माणदेशी कादंबरीतील निवेदनातून लोकसंस्कृतीचा प्रत्यय व मातीचा दरवळ जाणवतो. कादंबरीकारांच्या निवेदनाची आणि भाषेची वैशिष्ट्ये ही देशीपणातून निर्माण झालेली जाणवतात. ग. दि. माडगूळकर, व्यंकटेश माडगूळकर, शंकरराव खरात व द. ता. भोसले ह्यांच्या माणदेशी कादंबरीतून संपूर्ण ग्रामजीवनाचा अस्सल अनुभव व्यक्त झाल्याचे जाणवते. उदा. 'उभे धागे : आडवे धागे' (१९७२) ह्या कादंबरीतील आत्मनिवेदन पहा: "आमच्या मुलाखात पावसाची रडच. मृग नक्षत्राचे चार थेंब पडले. दगड भिजव्या पाऊस.

त्याचा उपयोग काय ?” (पृ. ७६) ह्या निवेदनावरून माणदेशी परिसराची वास्तवता प्रकट होते.

संवाद हे व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून सादर केले जातात. कथार्थाची निर्मिती व अभिव्यक्ती हे संवादाचे मुलभूत प्रयोजन असते. माणदेशी कादंबरीतून ग. दि. माडगूळकर, व्यंकटेश माडगूळकर, शंकरराव खरात व द. ता. भोसले ह्यांनी ग्रामीण माणदेशी बोलीतील संवाद वापरलेले दिसतात. उदा. ‘पारधी’ (१९८०) ह्या कादंबरीत पारध्याची खारी ही भांडी घासण्याचे काम करते. तेव्हा मालकीण शकुबाई व खारी यांचा संवाद पहा:

‘अगं, तुझ्या घरी तू अशीच भांडी घासतेस ?’

‘माई, आमच्या घरी पालात भांडीच कुठं हायेत घासायला !’

‘होय काय ? तर मग खांता कशात ?’

‘काय खायाचं ?’

‘अगं, अन्न गं ! जेवण - रोजचं जेवण गं ?’

‘कुठलं वो जेवण म्हणता ! भीक मागून टुकडा मिळल तो तिथंच वाटंवर बसून खायाचा. त्याला भांडी कशाला लागतात ?’

‘कसं गं तुम्ही मग जगता’ (पृ. ३०) हा संवाद अर्थपूर्ण शब्दरचनांच्यामुळे परिणामकारक झाल्याचे जाणवते.

मराठी कादंबरीतील माणदेशाच्या अभिव्यक्तीमधून कादंबरीकारांनी माणदेशी ग्रामीण भाषेचा वापर केलेला दिसतो. तसेच मराठी कादंबरीत माणदेशी बोलीत बोलले जाणारे सुमारे शंभर (१००) शब्द आलेले दिसतात. त्यामुळे या चित्रणाला जिवंतपणा प्राप्त होतो.

थोडक्यात, मराठी कथात्मक साहित्यातील माणदेशाच्या चित्रणाच्या अभिव्यक्तीमधून ग्रामीण भाषाशैली, माणदेशी शब्दकळा, आशयानुरूप भाषेतील बदल, प्रभावी वातावरणनिर्मिती, प्रदेशविशिष्टता, ग्रामीण वातावरणाशी जुळणारे निवेदन, जीवनानुभवाप्रमाणे भाषेचे ग्रामीण वळण, म्हणी, उपमा - प्रतिमांचा समर्पक वापर, कलात्मकता आढळते. त्यामुळे माणदेशी चित्रणाच्या अभिव्यक्तीमध्ये संपन्नता आलेली आढळते. आता पुढील ‘उपसंहार’ ह्या सातव्या प्रकरणामध्ये संपूर्ण प्रबंधातून हाती आलेले निष्कर्ष व निरीक्षणे आपण नोंदवणार आहोत.

६.५. संदर्भ आणि टीपा :

- १ पाटील चंद्रकांत, : 'ग्रामीण शैली' अंतर्भूत : 'कोसलाबद्दल' भांड बाबा (संपा.) धारा प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती: १९७२, पृ. १३३.
- २ जोशी सुधा, : 'कथा : एक साहित्यप्रकार', अंतर्भूत : 'साहित्य : अध्यापन आणि प्रकार' भागवत श्री. पु. (संपा.), मौज प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती: १९८७, पृ. २८७.
- ३ पहा : शेवडे इंदुमती, : 'मराठी कथा : उद्गम आणि विकास', मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई, प्रथमावृत्ती : १९७६, पृ. ५०९.
- ४ चोरघडे वामनराव, : 'प्रस्तावना' तुपाचा नंदादीप, विदर्भ - मराठवाडा बुक कंपनी, पुणे, प्रथमावृत्ती: १९६३, पृ. ११.
- ५ राजाध्यक्ष मं. वि., : 'प्रस्तावना' 'लपलेला ओघ' (कथासंग्रह), माडगूळकर ग. दि., कुलकर्णी ग्रंथागार, पुणे, प्रथमावृत्ती: १९५२, पृ. १०.
- ६ माडगूळकर व्यंकटेश, : सोलापूर जिल्हा साहित्य संमेलन अध्यक्षीय भाषण, 'सत्यकथा', मुंबई, फेब्रुवारी १९५८, पृ. २२.
- ७ यादव आनंद, : 'ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि समस्या', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती: १९७९, पृ. ८९.
- ८ गाडगीळ गंगाधर, : 'खडक आणि पाणी', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती : १९६०, पृ. ३२९.
- ९ पवार गो. मा., : अंतर्भूत लेख: 'व्यंकटेश माडगूळकर माणदेशी माणूस आणि कलावंत', हातकणंगलेकर म. द. (संपा.) शब्द प्रकाशन, सातारा, प्रथमावृत्ती: मे. २०००, पृ. २३.
- १० मंचरकर र. बा., : 'स्वातंत्र्योत्तर ग्रामीण साहित्यातील सामाजिक व कलात्मक जाणिवा', आलोचना, मुंबई, जुलै १९८२, पृ. २.

- ११ मिरंजकर निशिकांत; : 'सीताराम एकनाथ', माणूस, पुणे, २२ जुलै १९६७, पृ. १९.
- १२ आगवाणीकर मधू, : 'उपेक्षितांच्या जीवनावरील प्रत्ययकारी कथा', महाराष्ट्र टाईम्स, मुंबई, २१-५-१९७२, पृ. २.
- १३ कानडजे एस्.एम्., : 'विचारभारती', पुणे, मे - जुन १९८७, पृ. ४८.
- १४ यादव आनंद, : उनि., पृ. १०२.
- १५ कुलकर्णी गो. गं., : 'ग्रामीण कथेचा मानंदड', नूतन प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती: १९७७, पृ. ४३.
- १६ कोत्तापुळे नागनाथ, : 'ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि शोध', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती: १९८५, पृ. ६१.
- १७ यादव आनंद, : उनि, पृ. ८४.
- १८ जोशी सुधा, : 'कथा : संकल्पना आणि समीक्षा', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, प्रथमावृत्ती: १ फेब्रुवारी २०००, पृ. २६.
- १९ संगोराम श्रीरंग, : 'माडगूळकरी साहित्य - त्यातला तो चमकदार कोपरा', माणूस, पुणे, ५ फेब्रुवारी १९८३, पृ. ११.
- २० जोग ल.गं., : 'मराठीतील वाङ्मयीन प्रवाह : कादंबरी', चिरंजीव ग्रंथ प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती: १९६३, पृ. १०.
- २१ बापट प्र. वा., गोडबोले : 'मराठी कादंबरी : तंत्र आणि विकास', व्हीनस ना. वा., प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती: १९७३, पृ. २४६.
- २२ माडगूळकर व्यंकटेश, : 'माझ्या लिखाणामागची कळसूत्रे', 'गावाकडच्या गोष्टी', मौज प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती: १९५१, पृ. ११.
- २३ कुलकर्णी मदन, : 'मराठी प्रादेशिक कादंबरी : तंत्र आणि स्वरूप', मंगेश प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती: १९८४, पृ. २६२.